

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЗАПОРІЗЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ**

ФАКУЛЬТЕТ СОЦІАЛЬНОЇ ПЕДАГОГІКИ ТА ПСИХОЛОГІЇ

КАФЕДРА ПСИХОЛОГІЇ

**Кваліфікаційна робота
магістра**

на тему: Взаємозв'язок індивідуальних типологічних особливостей та агресивності особистості

Виконав: студент II курсу, групи 8.0538-з

спеціальності: 053 психологія

освітньої програми: 053 психологія

Лепіна Юлія Петрівна

Керівник: к.психол.н., доцент кафедри психології

Скрипаченко Т.В.

Рецензент: к.психол.н., доцент кафедри

психології Грединарова О.М.

Запоріжжя
2020

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЗАПОРІЗЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ**

Факультет _____
 Кафедра _____
 Рівень вищої освіти _____
 Спеціальність _____
 (код та назва)
 Освітня програма _____
 (код та назва)
 Спеціалізація _____
 (код та назва)

ЗАТВЕРДЖУЮ

Завідувач кафедри _____
 « _____ » _____ 20__ року

**З А В Д А Н Н Я
НА КВАЛІФІКАЦІЙНУ РОБОТУ СТУДЕНТОВІ (СТУДЕНТЦІ)**

 (прізвище, ім'я, по батькові)

1 Тема роботи (проекту) _____

керівник роботи

 (прізвище, ім'я, по батькові, науковий ступінь, вчене звання)

затверджені наказом ЗНУ від « _____ » _____ 20__ року

№ _____

2 Строк подання студентом роботи _____

3 Вихідні дані до роботи _____

4 Зміст розрахунково-пояснювальної записки (перелік питань, які потрібно розробити) _____

5 Перелік графічного матеріалу (з точним зазначенням обов'язкових креслень) _____

6 Консультанти розділів роботи

Розділ	Прізвище, ініціали та посада консультанта	Підпис, дата	
		завдання видав	завдання прийняв

7 Дата видачі завдання _____

КАЛЕНДАРНИЙ ПЛАН

№ з/п	Назва етапів кваліфікаційної роботи	Строк виконання етапів роботи	Примітка

Студент _____
(підпис) (ініціали та прізвище)Керівник роботи (проекту) _____
(підпис) (ініціали та прізвище)**Нормоконтроль пройдено**Нормоконтролер _____
(підпис) (ініціали та прізвище)

РЕФЕРАТ

Кваліфікаційна робота магістра: с. 74, табл. 2, мал. 8, джерела 40, додатків 10.

Об'єкт дослідження – психологічні особливості агресивності.

Предмет дослідження – зв'язок видів агресивності з індивідуально - типологічними особливостями особистості.

Мета – теоретичне та емпіричне дослідження впливу індивідуально - типологічних особливостей на прояв різних видів агресії.

Гіпотезою виступає припущення про те, що екстраверсія і лідерство при домінуючих показниках мають вплив на формування непрямой агресії.

Методи дослідження:- теоретичні: аналіз психолого-педагогічної літератури, систематизація отриманих даних;- емпіричні: психологічний експеримент, анкетування, тестування, аналіз продуктів діяльності.

Наукова новизна полягає в тому, що було запропоновані та описані методи визначення впливу індивідуально-типологічних особливостей на різні види агресії, виходячи з них можна прийняти рішення про необхідність конкретних методів корекції.

Результати роботи можуть бути використані практичними психологами, педагогами а також студентами педагогічного університету при підготовці до занять з психології

ІНДИВІДУАЛЬНО ТИПОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ, АГРЕСІЯ, ОСОБИСТІТЬ, КОРЕКЦІЯ, АГРЕСИВНІСТЬ, ТИПИ ТЕМПЕРАМЕНТУ.

ЗМІСТ

ВСТУП	6
РОЗДІЛ 1. Теоретичні аспекти вивчення агресії	9
1.1. Психологічний аналіз понять агресія та агресивність	9
1.2. Типи і види агресії.....	20
РОЗДІЛ 2. Теоретичний аналіз індивідуально-типологічних особливостей особистості	23
2.1. Визначення поняття особистість та її структура.....	23
2.2. Індивідуально-типологічні особливості особистості	34
2.3. Вплив індивідуально типологічних особливостей особистості на прояв різних видів агресії.....	47
РОЗДІЛ 3. Експериментальне дослідження взаємозв'язку видів агресії з індивідуально - типологічними особливостями особистості.....	52
3.1. Опис методик дослідження	52
3.2. Результати дослідження та їх інтерпретація	56
3.3. Виявлення характеру й ступеня взаємозв'язку між параметрами	62
ВИСНОВКИ	66
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	71
ДОДАТКИ.....	74

ВСТУП

Актуальність теми дослідження: напружена, нестійка соціальна, економічна, екологічна обстановка, що склалася в даний час в нашому суспільстві, зумовлює зростання різних відхилень в особистісному розвитку і поведінці зростаючих людей. Серед них: прогресуюча відчуженість, підвищена тривожність, духовна спустошеність, цинізм, жорстокість, агресивність дітей. Найбільш гостро цей процес проявляється на межі переходу дитини з дитинства у дорослий стан - у підлітковому віці. Проблема агресивності підлітків, яка зачіпає суспільство в цілому, її зв'язок з психофізіологічними особливостями, питання про те, що є причиною, а що наслідком, викликають як занепокоєння педагогів та батьків, так і гострий науково - практичний інтерес дослідників. У професійних колах і в багатьох теоретичних концепціях явище агресії одержує досить суперечливі тлумачення. Багатопланове психологічне дослідження цієї проблеми у вітчизняній психології тільки починається, хоча окремі питання вивчення агресії й агресивної поведінки привертали увагу багатьох авторів, знайшовши відображення у ряді робіт (Г. М. Андрєєва, В. В. Знаків, Л. П. Колчина, П. Р. Румянцева). Ця проблема є предметом великої кількості психологічних робіт і за кордоном. Їй, зокрема, присвячені спеціальні монографії (Р. Уолтер, А. Басс, К. Лоренц, Фромм, Фрейд).

Огляд наукової літератури дозволяє констатувати достатню вивченість детермінант агресивної поведінки: індивідуально - типологічних (емоційність, підвищена тривожність, фрустрація як властивості особистості, які впливають на своєрідність агресивних виявів); когнітивних (готовність до трактування соціально - перцептивних чинників як таких, що несуть загрозу "Я", самореалізації); поведінкових (рефлексорна готовність до агресивного реагування). Саме цих питань торкаються українські дослідники О. Б. Бовть, С. Л. Кравчук, Т. Р. Морозова, А. В. Фурман та інші.

Сама ж актуальність теми впливу індивідуально — типологічних особливостей на зумовлена кількома причинами: по - перше, зростаючою увагою до проблеми агресії та агресивності з боку дослідників різних спеціальностей – психологів, соціологів, педагогів, що відбиває соціальні запити українського суспільства; по - друге, важливістю вивчення саме зв'язку індивідуально - типологічних особливостей з різними видами агресії особистості, котрі впливають на своєрідність агресивних проявів; по - третє, вимогами практики щодо консультативної, психокорекційної та психотерапевтичної роботи.

Крім того, проблема агресивності мало вивчена теоретично. Ця проблема має давню історію. Як вже говорилося багато дослідників в нашій країні і за кордоном займалися проблемою агресії, але до одного знаменника не прийшли, так як вона складна і багатогранна і отже, одного рішення бути не може. У центрі уваги дослідників виявилися такі аспекти проблеми: біологічні та соціальні детермінанти агресії, її механізми засвоєння і закріплення, умови, що визначають прояви агресії, індивідуальні та статево - вікові особливості агресивної поведінки, способи запобігання агресії.

Агресію в контексті індивідуально - типологічних особливостей особистості, зокрема, емоційності вивчали І. В. Бринза, І. А. Василенко, І. Г. Кошлань, О. В. Кузнєцова, А. Є. Ольшаннікова, І. В. Пацявічюс, І. В. Переверзева, О. П. Саннікова.

Об'єкт дослідження – психологічні особливості агресивності.

Предмет дослідження – зв'язок видів агресивності з індивідуально - типологічними особливостями особистості.

Мета – теоретичне та емпіричне дослідження впливу індивідуально - типологічних особливостей на прояв різних видів агресії.

Гіпотезою виступає припущення про те, що екстраверсія і лідерство при домінуючих показниках мають вплив на формування непрямой агресії.

Завдання :

- зробити теоретичний аналіз понять агресія та агресивність;
- теоретично обґрунтувати психологічний зв'язок між індивідуально-типологічними особливостями і різними видами агресії;
- проаналізувати наявні методичні рекомендації, щодо подолання агресивних проявів в особистості.

Методи дослідження : теоретичні : аналіз філософської, педагогічної та психологічної літератури з метою виявлення і обґрунтування теоретичних положень (синтез, порівняння, систематизація, узагальнення); емпіричні: спостереження, анкетування (методика показників і форм агресії А. Басса та А. Дарки (адаптація А.К. Осницького), індивідуально - типологічний опитувальник Л. М. Собчик; математично-статичні: кореляційний аналіз Спірмена.

Наукова новизна одержаних результатів дослідження полягає в тому, що було запропоновані та описані методи визначення впливу індивідуально-типологічних особливостей на різні види агресії, виходячи з них можна прийняти рішення про необхідність конкретних методів корекції.

Практичне значення результатів дослідження: результати роботи можуть бути використані практичними психологами, педагогами а також студентами педагогічного університету при підготовці до занять з психології

Надійність і вірогідність результатів дослідження забезпечено методологічною обґрунтованістю вихідних положень, об'єктивним аналізом проблеми , яка досліджувалась в теорії і психологічній практиці, відповідністю методів дослідження його меті і завданням.

РОЗДІЛ 1

ТЕРЕТИЧНІ АСПЕКТИ ВИВЧЕННЯ АГРЕСІЇ

1.1. Психологічний аналіз понять агресія та агресивність

Соціальна небезпека прояву агресії сприяла появі різних теорій, які пояснюють цей феномен. Агресія досліджується представниками багатьох наук. Психологія є провідною наукою у вивченні агресії. На сьогодні сформульовані теорії агресії можна об'єднати в декілька загальних теорій: інстинктивна теорія, фрустраційна теорія, теорія соціального навчання, біохімічна теорія. В теоріях можна виділити такі детермінанти агресії:

- вроджений інстинкт;
- реакція на нездійснені бажання;
- результат соціального виховання та індивідуального досвіду;
- вплив біологічних та хімічних факторів.

Теорії агресії.

Так звана «теорія потягу» була заснована Зігмундом Фрейдом у 20-х роках минулого століття. У перших висновках своїх досліджень Фрейд вважав задоволення сексуального інстинкту першопричиною усіх результатів життєдіяльності людини. Агресія розглядалася як засіб подолання перепон до задоволення сексуального інстинкту. Нічого негативного в агресії не вбачалося, оскільки за її допомогою досягалася ціль, а саме отримання насолоди. Агресія не була основою природи людини, а розглядалася як реакція, пов'язана з сексуальним інстинктом [1;3].

Згодом, у роботі «По той бік задоволення» З. Фрейд переглянув свою теорію. Він прийшов до висновків, що людина має два інстинкти: сексуальний і потяг до смерті. Перший інстинкт – «ерос» – являє собою прояв сексуальності і любові. Другий інстинкт – «танатос», прагнення смерті. Він вважав: енергія «танатос» та «ерос» постійно взаємодіють між собою.

Конфлікт цих двох енергій призводить до вивільнення агресії назовні. Прояв агресії є вираженням інстинкту смерті. Якщо ж агресія не буде вивільнятися назовні, вона буде спрямовуватися на самого індивіда, що врешті рещт призведе до його знищення.

Аналогічно розумів агресію К.Юнг. У моделі особистості наявна «тінь». Вона відповідає за всі «темні» риси характеру. Агресія не обов'язково є відкритою, але позбавлення виходу агресивної енергії назовні призводить до неврозів [2;3].

Схожа теорія була розроблена в межах психоаналітичного підходу Г. Гартманом і Е. Крісом. Вони вважали, що агресія виходить назовні і є вродженим інстинктом. Неможливість реалізації агресії призводить до деструктивних тенденцій всередині індивіда [3].

Агресію А. Адлер пов'язував з реалізацією бажань, за своєю суттю вона є жорстокістю. Розглядав агресію цілком свідомою дією, а не безконтрольним інстинктом. Дослідник вважав, що людина в силі направити агресію на реалізацію в соціально прийнятних формах [2].

Можливість соціальної спрямованості розглядав Е. Фром. У його поглядах агресія виступала заподіянням шкоди. Розрізняв два види агресії: доброякісну та злякісну. Доброякісна агресія проявляється при виникненні загрози. Така реакція є спільною для тварин і для людей. Доброякісна агресія є біологічно запрограмованою, допомагає людині і тваринам виживати. Доброякісна агресія не веде до знищення супротивника, а тільки відлякує. Злякісна агресія характерна лише людям як деструктивна поведінка. Характер людини, сформований історично і соціально, обумовлював злякісну агресію. Злякісна агресія є аномалією, оскільки не спрямована на продовження і розвиток виду [4].

В етологічній теорії агресії, розробленій К. Лоренцем, агресія є тотожною інстинкту, нічого негативного в агресії не вбачається, оскільки вона еволюціонує людей і тварин шляхом відбору сильніших. Зникнення ж агресії може призвести до припинення еволюції видів, що призведе до їх зникнення.

Агресія постійно накопичується в організмі і проявляється певним стимулом. Чим більше агресії накопичилось, тим меншим повинен бути стимул. К. Лоренц був прихильником теорії еволюції Чарльза Дарвіна і порівнював поведінку людей з поведінкою тварин. У тваринному світі стимулом може виступати представник того ж самого виду, який, наприклад, порушив кордони території. Якщо такого не відбувається, тварина може спрямувати агресію на представника його виду, з яким вона виводить потомство. Однак тварини можуть стримувати прояви агресії у відношенні до свого виду, на відміну від людей. Вчений притримувався думки, що накопичення агресії до критичного рівня можливо зменшити шляхом вчинення певних дій, не пов'язаних з насильством. Однак блокувати в собі агресію не варто, оскільки це може призвести до диструкції особистості [1;2].

Теорія фрустрації є найбільш відомою та поширеною теорією агресії. Була заснована Д. Доллардом та Н. Міллером у 1939 році. Пізніше доповнювалась Н. Міллером. Протягом двадцяти років, починаючи з 60-х років, Л. Берковіц вносив суттєві зміни до теорії, намагаючись поєднати її з етологічною теорією К. Лоренца [1;3].

Фрустрація (лат. *frustratio* – невдача, обман, нереалізовані надії) призводить до емоційного стану, у якому людина переживає відчай, безвихідну ситуацію. Агресія розуміється як послідовність дій націлених на заподіяння шкоди. На момент заснування теорії агресія вважалася результатом фрустрації. Фрустрація завжди веде до агресії, яка спрямовується на об'єкт, що породжує фрустрацію.

Фрустрація породжувала інші моделі поведінки, агресія була не єдиним наслідком. Феномен зміщеної агресії був пояснений Н. Міллером у 1948 році. У зв'язку зі схожістю стороннього об'єкта з об'єктом фрустрації відбувається зменшення сили стримуючих стимулів. У результаті, якщо не вдається направити агресію на фрустраційний об'єкт, відбувається зміщення агресії, результатом чого є нанесення шкоди іншому об'єкту. Н. Міллер виділяв три фактори зміщення фрустрації: 1) сила стримуючих стимулів; 2) рівень

схожості фрустраційного об'єкта і стороннього об'єкта; 3) сила факторів провокуючих агресію[3].

Іноді окремо виділяють когнітивну теорію агресії М. Зільмана і Л. Берковітца, хоча їхні погляди продовжують фрустраційну теорію. Згідно з когнітивною теорією, пізнавальні процеси мають великий вплив на перешкоджання дії агресивної поведінки. Фактор інтелекту не знижує чи зводить нанівець агресивні процеси, а впливає на формування моделі ситуації у свідомості. Тим особа краще пізнає ситуацію, вивчає її. Це дозволяє знизити рівень впливу фрустраційного об'єкта на особу, що призведе до зменшення ризику виникнення агресії. У концепції М. Зільмана фрустрація могла поєднуватись з іншою фрустрацією, тим самим визивати більшу агресію. Згідно з поглядами М. Зільмана, агресія сама могла бути фрустрацією, у результаті відповіддю на агресію могла бути агресія. [1;2;3]

Л. Берковітц вважав, що фрустрація не завжди призводить до агресії, вона виступає стимулом до агресивних дій. Якщо людина сприймає фрустраційний об'єкт як страх або хвилювання, то агресія не виникає. Заподіяння шкоди фрустраційному об'єкту призводить до зменшення агресії. В основі формування агресії лежать емоційні і когнітивні процеси. Це пояснює поведінку агресивних людей, котрі в силу свого емоційного стану сприймають фрустраційний об'єкт негативним, що призводить до реакції – агресія. Когнітивні процеси (процеси пам'яті, логічного мислення) формують нашарування фрустрацій, що врешті-решт призводить до вивільнення сильнішої агресії [2;3].

Теорія соціального навчання агресії стверджує, що фрустрація, міжособистісний конфлікт, полегшує прояв агресії, є необхідними, але не є достатньою умовою її виникнення. Для того що б ситуації фрустрації виникло агресивне поведження, необхідна наявність у людини схильного агресивного поведження в подібних ситуаціях. Така схильність формується і закріплюється через соціальне навчання: спостерігаючи поведження навколишніх, власний вдалий досвід застосування агресії. У такий спосіб

першочергова роль у формуванні агресивних особистісних схильностей приділяється соціальному оточенню. В даний час ця теорія займає пануюче положення.

Найбільш відомим представником поведінкової теорії є Арнольд Басс. Він визначає фрустрацію як блокування процесу бажаного поводження і вводить поняття атаки - акта, що поставляє організмові ворожі стимули. При цьому атака викликає сильну агресивну реакцію, а фрустрація - слабку. Басс указував на ряд факторів, від яких залежить сила агресивних звичок:

- частота й інтенсивність випадків, у яких людина була атакована, фрустрована, роздратована;
- часте досягнення успіху шляхом агресії приводить до закріплення агресивних звичок;
- культурні і субкультурні норми, засвоєвані людиною, можуть полегшити розвиток у нього агресивності;
- впливає темперамент: такі якості темпераменту, як імпульсивність і помисливість реакцій, рівень активності і т. д.;
- прагнення до самоповаги, до захисту від групового тиску, прагнення до незалежності викликає первісну тенденцію до неслухняності, а потім, зустрічаючи опір навколишніх провокує людини до прояву агресивних форм поводження.

Басс вважає, що потрібно враховувати розходження між окремими видами агресії. Для класифікації агресивного поводження він пропонує три дихотомії: фізична - вербальна агресія, активна - пасивна, спрямована - ненаправлена.

Інший відомий представником цієї теорії є А. Байдура, він підкреслював, що якщо людина з дитинства бачив приклади агресивного поводження людей, особливо батьків, то в силу наслідування він навчається агресивним діям. Дослідження показали, що агресивні хлопчики виховувалися батьками, що застосовували стосовно них фізичне насильство - вони могли поводитися покірно будинку, але стосовно ровесників і сторонніх

людей виявляли більше агресивності, чим їхні товариші, у яких у родині була інша, мирна ситуація. Саме по цьому ряд досліджень вважали фізичне покарання дитини - моделлю агресивного поведіння, переданого дитині дорослими. Покарання може бути ефективним тільки при дотриманні таких умов, як позитивне відношення караючих до тих хто карається і прийняття кари норм караючого.

Підходи до визначення агресії

Нормативний підхід означає, що в дефініціях агресії особливий акцент робиться на її протиправності, « суперечливості » суспільним нормам. О. Мартинова визначає агресію як « цілеспрямована деструктивна поведінка, що суперечить нормам і правилам співіснування людей у суспільстві » [3]. Термін « кримінальна агресія » також визначається в рамках нормативного підходу і позначає « поведіння, націлене на умисне заподіяння фізичного і моральної шкоди іншій живій істоті, у силу чого дії агресора вступають у протиріччя з нормами кримінального права, хоча сам він не завжди стає об'єктом кримінально - правового впливу » (Д. Жмуров) [2]. Т. Румянцева висловлює думку про те, що поведінка може називатися агресивною при наявності двох обов'язкових умов: а) коли мають місце згубні для жертви наслідки; б) коли порушені норми поведінки.

Глибино - психологічні підходи затверджують інстинктивну природу агресії. В даному випадку, агресія представляється вродженою і невід'ємною властивістю будь - якої людини. Найбільш яскравими представниками даного підходу є психоаналітична та етологічна школи (К. Юнг, З. Фрейд, Г.Гартман, Є. Кріс, К. Лоренц, Морріс).

Представники психоаналізу пов'язують агресію з проявом "інстинкту смерті" у людини (танатос, тінь).

К. Лоренц вважає, що « агресія у людей являє собою зовсім таке ж мимовільне інстинктивне прагнення, як і в інших вищих хребетних тварин ». Крім того, у своїй роботі « Агресія » [14] він відзначає, що у деяких тварин

« агресивна » поведінка по своїх проявах практично не відрізняється від сексуальної.

Цільові підходи містять у собі визначення агресії з точки зору її функціональності. Так, агресія розглядається як інструмент успішної еволюції, самоствердження, домінування, адаптації або присвоєння життєво важливих ресурсів. Шваб, Коероглоу бачать в агресії « специфічно орієнтовану поведінку, спрямовану на усунення або подолання всього того, що загрожує фізичної і або психічної цілісності організму ». Х. Кауфма стверджує, що « агресія - це засіб, за допомогою якого індивідууми намагаються отримати свою частку ресурсів, що, в свою чергу, забезпечує успіх у природному відборі» [1]. Е. Фромм розглядає злаякісну агресію як інструмент домінування, виражається в прагненні людини до абсолютного панування над іншим живою істотою. Іноді агресію розглядають як невід'ємну частину гомеостазу людини. Гомеостаз - це нормальний стан рівноваги органічних і інших процесів у живій системі й агресія, в даному випадку, являє собою інструмент психічної саморегуляції.

Підходи, що акцентують увагу на наслідках агресії, описують її результати. Уїлсон позначає агресію як « фізичну дію або загрозу такої дії з боку однієї особини, які зменшують свободу або генетичну пристосованість іншої особини »[3]. Мацумото пише, що « агресію можна визначити як будь-який вчинок або поведінку, яка заподіює біль іншій людині фізично або психічно » [4]. А. Басс, у рамках зазначеного підходу, пропонує кілька визначень агресії. « Агресія - реакція, в результаті якої інший організм одержує болючі стимули ». « Агресія - це не властивість, а явище, реалізоване в специфічному поведінці, в конкретному дії - загроза, або нанесення шкоди іншим» (Басс) [1;3]. Зільман пропонує схоже визначення. Він вважає, що « агресія - це нанесення або спроба нанесення тілесних або фізичних ушкоджень » [2].

Підходи, засновані на оцінці намірів агресора (Д. Креч, Р.Кратчфілд , Н. Лівсон). В даному випадку агресія розуміється як « вид поведінки,

фізичного або символічного, яке мотивовано наміром заподіяти шкоду комусь іншому» (Л. Берковіц) [2] або як « форма поведінки, націленого на образу чи заподіяння шкоди іншій живій істоті, яка не бажає подібного звернення » (Р. Берон, Д. Річардсон) [3]. У 9-му виданні словника Вебстера під агресією розуміється « активна дія або рішучі заходи, особливо з наміром силою домогтися панування або заволодіти чим-небудь» [3].

Емоційні підходи приділяють особливу увагу чуттєвої складової акту агресії. Тому, агресія розуміється як « прояв у почуттях і діях індивіда (соціальної групи) ворожості - антагонізму, недружелюбності, неприязного ставлення, ненависті ...» (Трифонов Є. В.) [23]. Ю. Щербина розуміє мовну агресію як « образливе спілкування, словесне вираження негативних емоцій, почуттів або намірів » [13].

Багатоаспектні підходи містять у собі всі перераховані вище підходи або їх комбінацію, найбільш доцільну з точки зору окремого автора. Наведемо ряд прикладів. Агресія - це цілеспрямована руйнівна, наступальна поведінка, що порушує норми та правила співіснування людей у суспільстві, що наносить шкоду об'єктам нападу (живим і неживим), що заподіює фізичний збиток людям і що викликає у них психічний дискомфорт, негативні переживання стану страху, напруженості, пригніченості (Семенюк, 1991; Еніколопов, 1994) [4]. Агресія (агресивність) - системне соціально-психологічне властивість, яка формується в процесі соціалізації людини і яке описується трьома групами факторів: суб'єктивними (внутрішньо особистісними, що характеризують психологічну діяльність агресора), об'єктивними (характеризують ступінь руйнування об'єкта і заподіяння йому шкоди) і соціально - нормативними, оцінними факторами, такими як морально-етичні норми або кримінальний кодекс (Соловйова) [2].

Недиференційовані підходи, як правило, відбиті в приватних психологічних теоріях і не пояснюють суті агресії, визначаючи її у вузько-теоретичних рамках. Біхевіоризм трактує агресію « як драйв », « природний рефлекс людини », « як наслідок фрустрації » або форму реагування на

фізичний і психічний дискомфорт і т. д. (Д. Доллард, С. Фішбах, Л. Берковіц) [1]. Представники когнітивних теорій вважають, що « агресія - це результат навчання » (А. Бандура) [5]. Інші дослідники вважають, що агресія - це « тенденція наближення до об'єкта чи віддалення від нього » (Л. Бендер), або « внутрішня сила , що дає людині можливість протистояти зовнішнім силам»(Ф. Аллан) [4;5]. В рамках інтеракціонізму агресія розглядається як наслідок об'єктивного конфлікту інтересів, несумісності цілей окремих особистостей і соціальних груп (Д. Кемпбелл, М. Шериф). Подібні визначення, як уже говорилося, являють собою загальні формулювання і не завжди зрозуміло пояснюють, що ж таке агресія.

Незважаючи на велике число підходів, жоден з них не дає повного і вичерпного визначення агресії, відображаючи лише ту чи іншу грань даного явища.

Найближчими за змістом словами до терміну «агресія» є наступні: напад, захоплення, перехід кордонів, насильство, прояв ворожості, погроза і реалізація ворожості. О.О. Реан вважає, що термін «агресія» слід використовувати у тих випадках, коли жертва прагне уникнути завдання фізичної чи моральної шкоди [9].

Згідно з А. Басса, агресія – це будь-яка поведінка, що містить погрозу або завдає шкоди іншим [4].

Р. Берон вважає, що агресія пов'язується з навмисним завданням шкоди живим істотам. Він підкреслює, що тільки дії можуть розглядатися як агресивні, котрі шкодять живим істотам [4].

Існує і більш загальна точка зору. Е. Фромм визначає агресію широко, як навмисне завдання шкоди не тільки людині або тварині, але і взагалі будь-якому живому об'єкту, тобто нанесення тілесних пошкоджень реципієнту не є обов'язковим [6]. Агресія має місце, якщо результатом дії є будь-які негативні наслідки. Таким чином, крім образ діями, такі прояви, як виставлення будь - кого у невігідному світлі, наклеп або публічний глум, позбавлення чогось

необхідного і навіть відмова в коханні і ніжності можуть бути за певних обставин названі агресивними.

На думку К. Лоренца, Л. Берковітца, Р. Берона, А. Басса, ідея завдання шкоди іншому індивіду присутня практично завжди [5].

Причини агресії вивчалися багатьма дослідниками - Карл Маркс абсолютизував приватну власність, вказуючи причини воєн. Є вагомими суб'єктивні фактори - історична пам'ять, звичаї помсти, фанатизм і екстремізм у деяких релігійних течіях, що впроваджується через ЗМІ образ сильної людини і навіть індивідуальні психологічні етичні риси політиків. Демократичні суспільства мають можливість протистояти соціальній агресії - світовий рух світу складається з мільйонів протестуючих проти насильства громадян.

Спостереження її у підлітковому віці по телебаченню закріплює агресивну модель поведінки, і надалі ефект посилюється [8].

Агресивність (лат. aggressio – нападати) - стійка характеристика суб'єкта, що відображає його схильність до поведінки, метою якого є заподіяння шкоди іншому, подібне афективному стану (гніву, злості) [1].

Хоча агресивність грала вирішальну роль у процесі еволюції людини, психологи стверджують, що вона не притаманна людській істоті самого початку, що діти засвоюють моделі агресивної поведінки практично з моменту народження [2].

Причинами агресивності можуть виступати різного роду конфлікти, в тому числі внутрішні, при цьому такі психологічні процеси як емпатія, ідентифікація, децентрація - стримують агресію, тому що є ключем до розуміння інших і усвідомлення їхньої самостійної цінності. [8]

Агресивність - властивість особистості виражене в перевазі використання насильницьких методів для досягнення своїх цілей.

Психоаналітична теорія агресивності

Відповідно до психоаналітичної теорії агресивність біологічно властива людині так само як і іншим тваринам. Агресивність тісно пов'язана з

розвитком лібідо і входить як складова частина в його прегенітальній організації, що відображено в їх назвах: орально-каннібалістична і анально-садистична. У період фаллічної фази агресивність спрямована проти одного з батьків або осіб які заміщують батьків, а також проти братів і сестер. Всі агресивні дії мають своєї несвідомої метою самознищення і харчуються енергією первинного позиву до смерті, танатоса.

Види агресивності

1. Агресивність « доброякісна » (інструментальна агресія)

Термін введений Е. Фроммом для позначення тих форм агресивної поведінки, які « обслуговують життя » і не несуть первинно деструктивного заряду. До подібних формам, зокрема, відноситься псевдоагресія, а також « агресія оборони ». Остання форма поведінки має складний генез, часто мотив оборони є лише пусковим механізмом справжньої агресивності: « чіпай мене, і я вб'ю тебе ».

2. Агресивність « злаякісна » (ворожа агресія)

Неадаптивна форма агресивності, притаманна, згідно Е. Фроммом, виключно людині і має не стільки біологічні, скільки соціальне коріння. Це різні форми жорстокості і насильства, сексуальних, анально - накопичувальний та інші форми садизму і некрофілія - як найбільш яскраво виражена форма руйнівної і саморуйнівної поведінки.

Особистісні особливості, які впливають на розвиток агресивності:

1. Схильність до імпульсивних звичок.
2. Емоційна сприйнятливність - схильність переживати почуття незадоволеності, вразливність, дискомфорт.
3. Вдумливість (інструментальна агресія) - неуважність (емоційна агресія).
4. Ворожа атрибуція - інтерпретація будь-яких стимулів як ворожості (неоднозначних).

1.2. Типи і види агресії

У літературі представлено декілька типів класифікації агресії. Найбільш визнаною є спільна для ряду концепцій схема, що виділяє два основних види агресивної поведінки [13]:

- конструктивна агресія (відкриті прояви агресивних спонукань, реалізовані в соціально прийнятній формі, при наявності відповідних поведінкових навичок і стереотипів емоційного реагування, відкритості соціального досвіду і можливості саморегуляції та корекції поведінки);

- деструктивна агресія (прямий прояв агресивності, пов'язаний з порушенням морально - етичних норм, що містить елементи делінквентної або кримінальної поведінки з недостатнім урахуванням вимог реальності і зниженим емоційним самоконтролем).

Е. Фромм поділяє агресію на п'ять видів [8]:

- доброякісну - сприяє підтриманню життя;
- зляккісну - реакція на загрозу інтересам індивіда;
- інструментальну - представляє собою жорсткість і деструктивність і буває спонтанною і пов'язану зі структурою особистості;

- псевдоагресія (ненавмисна, ігрова, самоствердження) - дія, в результаті якого може бути завдано шкоди, але яким не передували злі наміри;

- оборонну (напад, втеча, опір, конформізм) - з'являється в момент небезпеки і носить оборонний характер.

Еріх Фромм виділяв такі форми агресії [14]

Ігрова агресія - використовується в цілях демонстрації своєї спритності, вміння, а не з метою руйнування. Вона не мотивована ненавистю або деструктивністю.

Реактивна агресія - захист життя, свободи, гідності, а також власного або чужого майна: фрустрація потреб і бажань; заздрість і ревності; помста; потрясіння віри (в життя, любов; розчарування).

Архаїчна жага крові.

Компенсаторна (злякисна) агресія - жорстокість і деструктивність, насильство, що служить « імпотентність » людині в якості заміни продуктивного життя: садизм (прагнення підпорядкувати живе своїй владі, зробити його безпомічним об'єктом своєї волі); некрофілія (любов до неживого); хронічна депресія і нудьга.

Категорії агресії А.Х. Басу [13]:

фізична - активна – пряма (нанесення іншій людині ударів холодною зброєю, побиття або поранення);

фізична - активна-непряма (закладка міні-пасток; змова з найманим вбивцею з метою знищення ворога);

фізична - пасивна – пряма (прагнення фізично не дозволити іншій людині досягти бажаної мети або зайнятися бажаною діяльністю (наприклад, сидяча демонстрація));

фізична - пасивна – непряма (відмова від виконання необхідних завдань (наприклад, відмова звільнити територію під час сидячої демонстрації));

вербальна - активна – пряма (словесна образа або приниження іншої людини);

вербальна - активна – непряма (поширення злісної клевети або пліток про іншу людину);

вербальна - пасивна – пряма (відмова розмовляти з іншою людиною, відповідати на його запитання і т.д.);

вербальна - пасивна – непряма (відмова дати певні словесні пояснення або пояснення (наприклад, відмова висловитися на захист людини, яку незаслужено критикують)).

Види агресивних реакцій за опитувальником Басса-Дарки:

фізична агресія - використання фізичної сили проти іншої особи;

непряма - агресія, обхідним шляхом спрямована на іншу особу або ні на кого не спрямована;

роздратування - готовність до прояву негативних почуттів при найменшому порушенні (запальність, грубість);

негативізм - опозиційна манера поведінки від пасивного опору до активної боротьби проти встановлених звичаїв і законів;

образа - заздрість і ненависть до оточуючих за справжні чи вигадані дії;

підозрілість - в діапазоні від недовіри і обережності по відношенню до людей до переконання в тому, що інші люди планують і приносять шкоду;

вербальна агресія - вираз негативних почуттів як через форму (крик, вереск), так і через зміст словесних відповідей (прокляття, погрози);

почуття провини - висловлює можливе переконання суб'єкта в тому, що він є поганою людиною, що надходить погано, а також відчуваються їм докори совісті.

РОЗДІЛ 2

ТЕОРЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ ІНДИВІДУАЛЬНО-ТИПОЛОГІЧНИХ ОСОБЛИВОСТЕЙ ОСОБИСТОСТІ

2.1. Визначення поняття особистість та її структура

Особистість частіше за все визначає людину в сукупності її соціальних, набутих якостей. Це значить, що особистість - це людина, узята у системі таких її психологічних характеристик, що соціально обумовлені, виявляються в суспільних за природою зв'язках і стосунках, є стійкими, визначають моральні вчинки людини, які мають істотне значення для неї самої і оточуючих [16].

Разом з поняттями « людина », « особистість » у науці нерідко вживаються терміни « індивід », « індивідуальність » їхня відмінність від поняття « особистість » полягає в такому. Якщо поняття « людина » містить у собі сукупність усіх людських якостей, властивих людям, незалежно від того, чи наявні вони в даної конкретної людини, то поняття « індивід » характеризує саме її і додатково включає такі психологічні і біологічні властивості, що притаманні їй разом з особистісними. Крім того, до поняття « індивід » входять як властивості, що відрізняють дану людини від інших людей, так і спільні для неї і багатьох інших людей. Індивідуальність - це найвужче за змістом поняття з усіх обговорюваних. Воно містить лише ті індивідуальні та особисті властивості людини, таке їх поєднання, яке дану людину відрізняє від інших людей.

Тип особистості можна трактувати як сукупність соціально значущих особистісних характеристик індивіда. У психології тип особистості - це абстрактна модель, що включає сукупність характеристик індивіда, які проявляються з певною постійністю, будучи реакцією на вплив навколишнього соціального середовища. Класифікації за типом особистості в

психології дуже різноманітні і численні. Між тим, межа між типами особистості при будь-якій класифікації може бути досить розмитою. Певні риси характеру, склад розуму і тип поведінки відповідають певним психологічним типом особистості. В кожній людині можна відшукати майже всі існуючі характеристики, приписувані того або іншого типу особистості, тим не менш, ми можемо говорити про існування більш або менш усталених в психології критеріїв виділення типів особистості.

Значного поширення набула типологія особистості, що її започаткував швейцарський психіатр К. Юнг [9].

Теорія типології базується на положенні, за яким кожен від народження схильний до певних особистих переваг. Існує чотири пари протилежних переваг:

1. Екстравертний (E) — інтровертний (I).

Екстравертний тип отримує енергію із зовнішнього світу, а через те йому властиві такі особливості поведінки: (має тенденцію спочатку говорити, а потім думати; знайомий з великою кількістю людей і багатьох із них вважає друзями; при спілкуванні йому не заважають ні інші розмови, ні радіо, ні телевизор; користується повагою інших; розмірковує, говорячи вголос).

Ключові слова екстравертів: товарищескість, взаємодія, широта, екстенсивність, значні зв'язки, витрачання енергії, зовнішній прояв, говорять, а потім думають.

Інтровертний тип — енергія життєдіяльності — він сам, а тому обмірковує те, що треба сказати; віддає перевагу самотності; вважається « добрим » слухачем; в очах інших має вигляд задумливого і замкненого; бажає висловити свої ідеї; його не влаштовує, коли переривають розмову; не влаштовують « пусті » розмови.

Ключові слова інтроверта: замкненість, зосередженість, внутрішній, глибина, інтенсивний, обмежені зв'язки, збереження енергії, внутрішня реакція, задумливий, думає, а потім говорить.

2. Сенсорний (S) — інтуїтивний (N).

Сенсорний тип збирає інформацію про навколишній світ дослівно і послідовно, а відтак йому притаманні: переважання точних відповідей на точні запитання; концентрація на конкретній справі; віддання переваги роботі, від якої можна очікувати конкретні предметні результати; задоволення тим, що є; віддання переваги роботі з фактами і цифрами; читання журналів і доповідей від початку до кінця.

Ключові слова « сенсора »: закономірний, теперішній, реалістичний, важка робота, фактичний, земний, практичність, конкретність.

Інтуїтивний тип збирає інформацію щодо навколишнього світу взагалі і довільно, а тому характеризується такими рисами: думає зразу про декілька речей; вважає, що майбутнє скоріше загадкове, ніж страшне; що час — відносна категорія; схильний давати загальні відповіді; переважають фантазії.

Ключові слова цього типу: випадковий, майбутній, концептуальний, натхнення, теоретичний, фантазер, оригінальний, загальний.

3. Мислительний (Т) — чуттєвий (F).

Мислительний тип приймає рішення об'єктивно і без пристрастей. Це характеризує його як такого, що: здатний залишатися незворушним і витриманим у найскладніших і ситуаціях; приборкує конфлікт для встановлення істини; доводить свою думку до повної прозорості; має сильну волю; здатний приймати непрості рішення; краще запам'ятовує номери і цифри, ніж обличчя та імена.

Ключові слова: об'єктивний, твердий, закони, справедливий, чіткість, аналітичність, безпристрасність.

Чутливий тип приймає рішення суб'єктивно і крізь призму міжособистісних стосунків, а тому: робить усе, щоб задовольнити потреби інших людей; із задоволенням надає послуги людям; створює враження нерішучого; уникає конфліктів, прагне до злагоди.

Ключові слова: суб'єктивний, м'якосердий, ґрунтовний, переконання, гуманний, гармонія, чуйний, загальнолюдські цінності, причетний.

4. Конструктивний (J) — сприймаючий (P).

Конструктивний тип віддає перевагу в життєвих ситуаціях рішучості й методичності. Характеризується тим, що: завжди очікує тих, хто запізнюється; вважає, що кожний предмет повинен мати своє місце; чітко планує день; не любить сюрпризів; його гасло « Порядок над усе! »; прагне завжди довести роботу до завершення.

Ключові слова: відрегульовано, вирішено, не змінюється, керувати, закритість, спланований, структура, певний, крайній, термін.

Сприймаючий тип характеризується поступливістю і опосередкованістю в житті, а тому це людина: неуважна; прагне до пізнання нового; не ставить перед собою завдань, а чекає, доки все з'ясується; перетворює майже кожен роботу в забавку; часто змінює, тему розмови; не поспішає з прийняттям рішення.

Одними з перших до кореляційно-факторних досліджень вдавалися Дж. - П. Гілфорд і В. Ціммерман. Вони виокремили такі фактори структури особистості [25]:

- 1) загальна активність (енергійність, швидкість дій, любов до дії);
- 2) домінування (ініціативність, обстоювання своїх прав, прагнення до лідерства);
- 3) мужність (професійні та поза професійні « чоловічі » інтереси (які можуть бути притаманні і жінкам), безстрашність, нестача співчуття, невисока емоційність);
- 4) самовпевненість (компетентність, почуття визнання з боку інших, урівноваженість);
- 5) спокій (холоднокривність і розслаблення, мала стомлюваність і дратівливість, висока зосередженість на поточній діяльності);
- 6) товариськість (соціальна активність, соціальна стабільність, інтерес до лідерства);
- 7) рефлексія (мрійливість, цікавість, споглядальність);
- 8) депресія (емоційна і фізична пригніченість, тривога, неспокій);

9) емоційність (легкість виникнення і збереження емоцій, поверховість переживань, фантазування);

10) самообмеження (стриманість, самоконтроль, серйозність);

11) об'єктивність (реалістичність, тверезість оцінок);

12) поступливість (легкість у зміні позиції, дружелюбність і податливість);

13) співпраця (терпимість до зауважень, відсутність егоїзму, довірливість).

Ці риси мають змішану соціобіологічну природу, але діагностичного інструменту для їх фіксації не створено.

Цінність і унікальність особистості не відкидають, а передбачають наявність її особливої структури. Л. С. Виготський зазначав: «Структурою прийнято називати такі цілісні утворення, які не складаються сумарно із окремих частин, являючи ніби їх агрегат, але самі визначають долю і значення кожної з тих, що входять до їх складу, частин» [3]. Структура особистості:

— як цілісності — є об'єктивною реальністю, що втілює внутрішні особистісні процеси. Крім того, структура відображає логіку цих процесів і є підпорядкованою їм. Водночас, з погляду генетичної психології, вона є результатом діяльності цих процесів;

— виникає як втілення функції, як орган цієї функції. Звісно, виникнення структури, у свою чергу, призводить і до зміни самих функцій і тісно пов'язана з процесом її становлення: структура є одночасно результатом становлення, його умовою і фактором подальшого розвитку особистості;

— являє собою цілісність, що включає в себе всі психічні (свідомі і несвідомі) і непсихічні складові особистості. Але вона - не є їхня проста сума, а являє собою нову особливу якість, форму існування психіки людини. Це — особлива упорядкованість, новий синтез;

— є суперечливою відносно фактору стабільності. З одного боку, вона є стабільною і сталою (включає в себе однакові компоненти, робить поведінку

прогнозованою). Але водночас структура особистості є плинною, змінною, ніколи до кінця не завершеною.

У структурі особистості розрізняють типове та індивідуальне. Типове є тим найзагальнішим, що властиве кожній людині і характеризує особистість узагалі: її свідомість, активність, розумові та емоційно - вольові прояви тощо, тобто те, чим одна людина схожа на інших людей. Індивідуальне — це те, що характеризує окрему людину: її фізичні та психологічні особливості, спрямованість, здібності, риси характеру тощо, тобто те, чим одна людина відрізняється від інших людей.

Серед багатьох робіт з теорії особистості, її структурі в психології особливо виділяються роботи А.Г. Ковальова, В.Н. Мясичева і К.К. Платонова.

Ковальов А.Г. ставить питання про цілісному духовному образі особистості, його походження і будову як питання про синтез складних структур [7]:

- темпераменту (структури природних властивостей);
- спрямованість (система потреб, інтересів, ідеалів);
- здібностей (система інтелектуальних, вольових і емоційних властивостей).

Всі ці структури виникають із взаємозв'язку психічних властивостей особистості, що характеризують стійкий, постійний рівень активності, що забезпечує найкраще пристосування індивіда до подразників впливає внаслідок найбільшої адекватності їх відображення. У процесі діяльності властивості певним чином зв'язуються один з одним у відповідності з вимогами діяльності.

В.М. Мясичев єдність особистості характеризує: спрямованістю (домінуючі відносини: до людей, до себе, до предметів зовнішнього світу), загальним рівнем розвитку (у процесі розвитку підвищується загальний рівень розвитку особистості), структурою особистості та динамікою нервово-

психічної реактивністю (мається на увазі не тільки динаміка вищої нервової діяльності (ВНД), але і об'єктивна динаміка умов життя) [32] .

З цієї точки зору структура особистості - лише одне з визначень її єдності і цілісності, тобто більш приватна характеристика особистості, інтеграційні особливості якої пов'язані з мотивацією, відносинами і тенденціями особистості.

Концепція динамічної структури особистості (Платонов К.К.). Найбільш загальною структурою особистості є віднесення всіх її особливостей і рис до однієї з чотирьох груп, що утворюють 4 основні сторони особистості[32]: перша підструктура — спрямованість особистості: моральні якості, установки, стосунки з іншими. Визначається суспільним буттям людини; друга — підструктура досвіду (знання, вміння, навички, звички). Набувається досвід у процесі навчання й виховання. Провідним у набутті досвіду є соціальний чинник; третя — підструктура форм відображення. Вона охоплює індивідуальні особливості психічних процесів, що формуються протягом соціального життя і специфічно виявляються в пізнавальній та емоційно - вольовій діяльності людини; четверта підструктура — біологічно зумовлені психічні функції особистості. Об'єднує типологічні властивості особистості, статеві й вікові особливості та їх патологічні зміни, що великою мірою залежать від фізіологічних і морфологічних особливостей мозку.

За Ганзену в структуру особистості входить темперамент, спрямованість, характер і здібності[22].

Б.Г. Ананьєв вважає, що в структуру особистості входять такі властивості[27]:

1. Певний комплекс кореляційних властивостей індивіда (віково - статевих, нейродинамічних, конституційно – біохімічних);
2. Динаміка психофізіологічних функцій та структура органічних потреб, також відносяться до індивідуальних властивостей. Вища інтеграція індивідуальних властивостей подана у темпераменті й задатках;
3. Статус і соціальні функції-ролі;

4. Мотивація поведінки і ціннісні орієнтації;
5. Структура і динаміка відносин.

Психологічна структура особистості дуже складна і багатогранна. Пізнавальна, емоційно - вольова діяльність особистості, її потреби, інтереси, ідеали та переконання, самосвідомість тощо — складові духовного життя особистості, які перебувають у складній взаємодії і в своїй єдності становлять її « Я », яке керує всіма аспектами внутрішнього життя та проявами його в діяльності та стосунках з іншими.

Основні властивості і якості особистості

Психологічні сфери визначають основні (базові) властивості особистості. До числа їх найчастіше відносять: спрямованість, здібності, підготовленість (досвід) і темперамент особистості[38].

Спрямованість особистості - її провідне психічна властивість, в якому представлена система її спонукань до життя і діяльності. Її мікроструктура включає ряд якостей.

Світогляд - сукупність ідей, думок, переконань, поглядів особистості на світ, життя, суспільство.

Потреба - випробовувана людиною стійка і сильна потреба в чому-небудь. Потреби спонукають людину до постійного пошуку того, що їх задовольняє. Вони направляють його інтерес, думки, рухи. Прагнення до задоволення потреб - основа цілеспрямованої діяльності, а успішні результати задоволення тієї або іншої потреби підсилює її роль у спрямованості особистості. Потреби діляться на 2 групи: матеріальні і духовні.

Матеріальні (соціалізовані) - це потреби в їжі, теплі, відпочинок, продовження роду, збереження життя, одязі, житлі, предметах побуту і т.д. вони розвиваються на основі біологічних, спадкових ознаках, а соціалізуються в онтогенезі, набуваючи нових ознак і зміст.

Духовні - це потреби у самореалізації, самоствердженні, знанні, інформації, спілкуванні, праці, захисту Батьківщини, творчості, краси,

читанні, музиці і т. п. Духовні потреби дорослої людини соціальні, сформувалися за життя під впливом її умов.

Ідеали - образи бажаного майбутнього, який володіє для даної особистості ознаками досконалості і привабливості.

Життєві цілі - довгострокові та середньострокові результати, намічені особистістю для реалізації в планах життя і діяльності.

Інтереси - виборчі, емоційно забарвлене увагу до певних предметів, діяльності, результатами, умовам, пов'язаним з можливостями задоволення потреб і досягнення життєвих цілей.

Соціальні установки - сформовані на основі досвіду усталене нахил, готовність людини до певної форми реагування (сприйняттю, оцінкою, дії, поведінки) при контакті з певними соціальними об'єктами, факторами, умовами, подіями, інформацією.

Схильності - позитивне ставлення, потяг до якого-небудь заняття.

Мотиви - усвідомлювані особистістю спонукальні сили конкретних виборів, рішень і дій.

Характер особистості (властивість, що відноситься до операційній сфері)- це сформоване в особистості система стійких відносин до праці, до інших людей, до самого себе. Ці відносини багато в чому залежать від спрямованості, але пов'язані і зі спеціальними знаннями, які регулюють відносини, ціннісними орієнтаціями та навичками в реалізації відносин, а також з відповідними навичками та якостями: ставлення до праці виражені в знаннях особистості, відповідних ціннісних орієнтаціях, навичках, уміннях, звичках і якостях цілеспрямованості, діловитості, підприємливості, працьовитості, відповідальності, самостійності, ініціативності, організованості і т. п.; ставлення до людей виражені в поважності особистості, гуманності, доброзичливості, справедливості, доброти, альтруїзмі, комунікабельності, співробітництво, конфліктності та інше; ставлення до себе характеризується самовихованням і самооцінкою особистістю себе і своїх особливостей, ставленням до необхідності стати культурним, освіченим і

цивілізованою людиною, вимогливістю до себе, самокритичністю, володінням собою, ставленням до самовдосконалення, особистого росту, самореалізації і іншим.

Більшість відносин особистості, закріплених в характері, - моральні. Мораль - це система цінностей і норма поведінки, яка втілює складені в суспільстві уявлення про добро і зло, справедливість і несправедливість, чесність і порядність. Характер і втілює в собі моральні особливості особистості. Це не абстрактна мораль, а живе в особистості і діючий арсенал моральних відносин, що породжують ті вчинки з вибором і реалізацією властивим їм способів поведінки та розв'язання завдань.

Особливості особистості (також відноситься до операційній сфері) - властивість, пов'язана з особливими якостями особистості, які сприяють швидкому і щодо легкому оволодіння якоюсь справою, ефективному його здійсненню.

Досвід (підготовленість) особистості - ще одна властивість, що відноситься до операційній сфері, - це сукупність знань, прийомів, ділових якостей, які особистість набула в процесі прижиттєвого розвитку і використовує на шляху до досягнення життєвих і професійних цілей. Без цієї властивості особистість не може володіти соціальною значимістю, досягти бажаного в житті.

Темперамент особистості - властивість, що характеризує модуляційних сферу, це сукупність динамічних особливостей психічної діяльності, що залежать від особливостей вищої нервової діяльності даної людини[27].

Виділяють ряд особливостей темпераменту:

- сила - інтенсивність, вираженість психічних процесів;
- рухливість - швидкість виникнення і припинення психічних процесів;
- швидкість протікання психічних процесів;
- врівноваженість - збалансованість активності, спонукань, імпульсивних відповідей із стриманістю, гальмуванням;

- ригідність / пластичність - труднощі або легкість пристосування до нової обстановки, завданням, корекції звичок, навичок і т. д.;
- активність - стійкий рівень активності, енергійності психічної діяльності;
- сенситивність - підвищена або знижена чутливість людини до всіх чи деяких впливів на органи почуттів. Так, невеликий шум у читальному залі може дратувати одного студента, в той час як інший студент може навіть не помічати його;
- емоційність - ступінь емоційного реагування на дії;
- психофізіологічна стійкість - стійкість до ризику і небезпеки, перевантажень, перенапруження, потрясінь;
- працездатність - запас психофізіологічної витривалості.

Комплекси різних психофізіологічних особливостей служать підставою для виділення типів темпераменту. Є чотири загальні типу, обумовлених особливостями нервової системи. Їх назви дано ще в V столітті до н.е. Гіппократом:

- Сангвінічний. Найбільш поширений серед людей тип. Сангвінік відрізняється активністю, виразністю і силою всіх процесів, емоційністю, легкої переключення, гнучкістю, працездатністю. Він урівноважений, оптимістичний, веселий, але при цьому володіє зниженою посидючістю, нелюбов'ю до монотонної роботи, непостійністю.
- Холеричний. Холерик теж відрізняється високою активністю, підвищеною емоційністю, легкої переключення, працездатністю, швидкою адаптацією до нових умов. Має швидку промовою, виразною мімікою, жестикуляцією,. Недоліки-неврівноваженість, швидка зміна настрою, дратівливість, імпульсивність.
- Флегматичний. Флегматик працездатний, зазвичай спокійний, стриманий, наполегливий, посидючий, малорухомий, повільний, уникає змін і ситуацій, де необхідно швидко реагувати, обережний, нерішучий, консервативний.

- Меланхолічний. Меланхолік відрізняється слабкістю нервових процесів. Тому він підвищено сензитивний, емоційний, і через це недостатньо урівноважений, малостійкий, психологічно ранимий, схильний до негативних настроїв, розгублений, песимістичний, плаксивий, працездатність знижена. Плюси - хороша спостережливість, увагу до бід інших, чуйність, підвищена самокритичність.

2.2. Індивідуально-типологічні особливості особистості

Особистістю в психології позначається системну (соціальну) якість, що набувається індивідом у предметній діяльності та спілкуванні і характеризує міру представлення суспільних відносин в індивіді.[22]

Особистість кожної людини наділена тільки їй властивим поєднанням психологічних рис і особливостей, які утворюють її індивідуальність, що становлять своєрідність людини, його відмінність від інших людей. Індивідуальність проявляється в рисах темпераменту, характеру, звичках, переважаючих інтересах, в якостях пізнавальних процесів (сприйняття, пам'яті, мислення, уяви), в здібностях, індивідуальному стилі діяльності і т.д.

Біологічне і соціальне в структурі особистості.

Ендопсіхікі (біологічне) як підструктура особистості виражає внутрішню взаємозалежність психічних елементів і функцій, як би внутрішній механізм людської особистості, що ототожнюється з нервово-психічною організацією людини. Екзопсіхікі (соціальне) визначається ставленням людини до зовнішнього середовища, тобто до всієї сфери того, що протистоїть особистості, до чого особистість може, так чи інакше, належить. Ендопсіхікі включає в себе такі риси, як сприйнятливність, особливості пам'яті, мислення та уяви, здатність до вольового зусилля, імпульсивність тощо, а екзопсіхікі - систему відносин людини та її досвід, тобто інтереси, схильності,

ідеали, переважаючі почуття, сформовані знання і т.д. Біологічне, входячи в особистість людини, стає соціальним.

Природні органічні сторони і риси існують у структурі індивідуальності людської особистості як соціально зумовлені її елементи. Природне (анатомічні, фізіологічні та інші якості) і соціальне утворюють єдність і не можуть бути механічно протиставлені один одному, як самостійні підструктури особистості. Отже, визнаючи роль і природного, біологічного, і соціального в структурі індивідуальності, неможливо виділяти біологічні підструктури в особистості людини, в якій вони існують вже в перетвореній формі.

В основі особистості лежить її структура - зв'язок і взаємодія щодо стійких компонентів (сторін) особи: характеру, темпераменту, здібностей.

Здібності людини визначають його успіхи в різних видах діяльності. Від темпераменту залежать реакції людини на навколишній світ - інших людей, обставини життя і т.п. Характер людини визначає його вчинки відносно інших людей. Вольові якості характеризують прагнення людини до досягнення поставлених цілей. Емоції і мотивація - це, відповідно, переживання людей і спонукання до діяльності і спілкування.

Поняття про характер.

У перекладі з грецького «характер» - це «чеканка», «прикмета». Дійсно, характер - це особливі прикмети, які набуває людина, живучи в суспільстві.

Характер - це сукупність стійких індивідуальних особливостей особистості, що складається і проявляється в діяльності і спілкуванні, обумовлюючи типові для індивіда способи поведінки.

Становлення характеру відбувається в умовах включення особистості в різні за рівнем розвитку соціальні групи. Характер людини завжди багатогранний. У ньому можуть бути виділені риси або сторони, які, однак, не існують ізольовано, окремо один від одного, а є пов'язаними воедино, утворюючи більш-менш цільну структуру характеру[22;27;37].

Структура характеру виявляється в закономірній залежності між окремими його рисами. Якщо людина боязка, є підстави припускати, що він не буде мати якості ініціативності (побоюючись несприятливого обороту ініційованого ним пропозиції або вчинку), рішучості і самостійності (прийняття рішення передбачає особисту відповідальність), самовідданості і щедрості (допомога іншому може в чомусь ущемити її власні інтереси, що для нього небезпечно). Разом з тим від людини боягузливого за характером можна очікувати приниженості і догідливості (по відношенню до сильного), комформності (не опинитися «білою вороною»), жадібності (застрахувати себе в матеріальному відношенні на майбутнє), готовності до зради (у всякому разі, при крайніх обставин, що загрожують його безпеки), недовірливості і обережності. Однак не завжди боязлива людина може вести себе саме так, він може вести себе навіть нахабно, маскуючи тим самим свій недолік, але звичайно, вище перераховані якості будуть переважати. Серед рис характеру деякі можуть виступати як основні. У житті зустрічаються більш цільні характери і суперечливі. Серед цілісних характерів можна, принаймні, виділити певні типи.

Характер людини проявляється:

1. У тому, як він ставиться до інших людей;
2. Показово для характеру відношення людини до себе;
3. Характер виявляється відносно людини до справи;
4. Характер проявляється у ставленні людини до речей.

У характері можна виділити ряд підсистем або властивостей (рис), як раз і виражають різне ставлення особистості до окремих сторін дійсності. У першій підсистемі містяться риси, що виявляються в діяльності (ініціативність, працездатність, працьовитість, або ж, навпаки, безініціативність, ліниво і т. д.). До другої підсистеми відносяться риси особистості, які у відносинах людини з іншими людьми, тобто у спілкуванні (тактовність - нетактовність, ввічливість-грубість, чуйність-черствість і т. д.). Третю підсистему становлять риси, які проявляються у ставленні людини до

самого себе (самокритичність - завищена зарозумілість, скромність - нахабство і т. д.). Четверта підсистема - це сукупність відносин людини до речей (акуратність - безтолковість, щедрість - скупість та ін.)

Типи характеру людей:

гіпертимний тип - таких людей характеризує надзвичайна контактність, балакучість, вираженість жестів, міміки. Це енергійні, ініціативні, оптимістично налаштовані люди. Разом з тим вони легковажні, дратівливі, важко переносять умови жорсткої дисципліни, вимушена самотність.

дістімний тип - для цих людей характерні низька контактність, небагатослівність, схильність до песимізму. Вони ведуть замкнутий спосіб життя, рідко конфліктують. Серйозні, сумлінні, віддані в дружбі, проте не в міру пасивні і повільні.

циклоїдний тип - їм властиві часті періодичні зміни настрою. Під час душевного підйому вони ведуть себе по гіпертимному типу, спаду - по дістімному.

педантичний тип - цим людям характерні сумлінність і акуратність, надійність у справах, але в той же час вони здатні виводити з себе оточуючих надмірним формалізмом і занудливістю.

демонстративний тип - вони артистичні, ввічливі, їх мислення і вчинки неординарні. Вони прагнуть до лідерства, легко пристосовуються до людей. Разом з тим, такі люди егоїстичні, лицемірні, несумлінні в роботі, гонорові.

екстравертний тип – їх спонукає до діяльності і заряджає енергією зовнішній світ. Не люблять відокремлених роздумів, потребують підтримки і схвалення людей. Товариські, мають багато друзів. Легко сугестивності, схильні до впливу. Охоче розважаються, схильні до необдуманих вчинків.

інтровертний тип – вони орієнтовані на свій внутрішній світ, тому мало контактні, схильні до самотності і глибокодумності, не терплять втручання в їх особисте життя. Стримані, рідко вступають у конфлікти. Одночасно вони досить уперті, консервативні, їм важко вчасно перебудуватися.

садомазохістський тип - прагнучи усунути причини своїх життєвих невдач, такі люди схильні до агресивних дій. Люди - мазохісти намагаються взяти провину на себе, і при цьому упиваються самокритикою і самобичуванням, розписуються у своїй власній меншовартості та безпорадності. Люди - садисти ставлять людей у залежність від себе, набувають над ними безмежну владу, заподіюють їм біль та страждання, відчуваючи при цьому насолоди.

конформістський тип - у таких людей майже ніколи не буває ні власної думки, ні власної соціальної позиції. Вони беззаперечно підкоряються обставинам, вимогам соціальної групи, швидко і без проблем змінюють свої переконання. Це - тип свідомих і несвідомих пристосуванців.

розумовий тип - ці люди більше довіряють тому, що продумано, логічно обґрунтоване. Вони прагнуть до істини, не дуже піклуючись про справедливість. Люблять доводити все до повної ясності. Здатні залишатися спокійними тоді, коли оточуючі втрачають самовладання.

відчуває тип - люди такого плану відрізняються підвищеною чутливістю до всього того, що радує, і тому, що засмучує. Вони альтруїстичні, завжди ставлять себе на місце іншого, із задоволенням надають допомогу навіть на шкоду собі. Всі беруть близько до серця, їх звинувачують у надмірній нерішучості.

У структурі характеру виокремлюють такі його компоненти: спрямованість; переконання; розумові риси; емоції; волю; темперамент; повноту; цілісність; визначеність; силу.

В характері можна виділити ряд підсистем або властивостей (рис), які виражають різне ставлення особистості до окремих сторін дійсності:

1) риси, які виявляються у діяльності (ініціативність, працездатність, працелюбність, або, навпаки, безініціативність, лінощі тощо);

2) риси особистості, які виявляються у стосунках людини з іншими людьми, тобто у спілкуванні (тактовність - нетактовність, увічливість - брутальність, чуйність – бездушність);

3) риси, які виявляються у ставленні людини до самої себе (самокритичність - завищена зарозумілість, скромність-нахабство);

4) риси як сукупність ставлень людини до речей (акуратність - недбалість, щирість - скупість).

Своєрідне поєднання всіх цих рис характеру однієї людини дозволяє віднести її до певного типу.

Акцентуація рис характеру.

Коли кількісна вираженість тієї чи іншої риси характеру досягає граничних величин і виявляється у крайньої межі норми, виникає так звана акцентуація характеру.

Акцентуація характеру - це крайні варіанти норми як результат посилення його окремих рис.

Акцентуація характеру при вкрай несприятливих обставин може призвести до патологічних порушень і змін поведінки особистості, до психопатології, але зведення її до патології неправомірно.

Виділяються такі найважливіші типи акцентуації характеру: інтровертний тип характеру, для якого властива замкнутість, утрудненість в спілкуванні та налагодженні контактів з оточуючими, відхід у себе; екстравертний тип - емоційна напруженість, жага спілкування та діяльності, часто безвідносно до її необхідності і цінності, балакучість, мінливість захоплень, іноді хвалькуватість, поверховість, комформність; некерований тип - імпульсивність, конфліктність, нетерпимість до заперечень, іноді і підозрілість. Основні особливості неврастенічного типу акцентуації характеру - переважне погане самопочуття, дратівливість, підвищена стомлюваність, помисливість. Роздратування проти оточуючих і жалість до себе самого може привести до короткочасних спалахів гніву, однак швидка виснаженість нервової системи скоро гасить гнів і сприяє залагодженню, каяття, сліз.

Для сензитивного типу властиві полохливість, замкнутість, сором'язливість. Сензетивні підлітки уникають включатися у великі і тим більше нові компанії, не беруть участь в витівки і ризикованих підприємствах

однолітків, вважають за краще грати з маленькими дітьми. Вони бояться контрольних робіт, найчастіше соромляться відповідати перед класом, побоюючись помилкою викликати сміх чи занадто гарним відповіддю заздрість однокласників. « Почуття власної неповноцінності робить особливо вираженою реакцію гіперкомпенсації (тобто надкомпенсація - посилене прагнення подолати свої недоліки). Вони шукають самоствердження не в стороні від слабкого місця своєї натури, не в областях, де можуть розкритися їх здібності, а саме там, де особливо відчують свою неповноцінність. Боязкі і сором'язливі хлопчики натягують на себе личину розв'язаність, але як тільки ситуація вимагає від них сміливості і рішучості, вони одразу ж пасують. Якщо вдається встановити з ними довірчий контакт, то відразу стає видно їхню чутливість і непомірні вимоги до себе. Якщо почати їм співчувати, то вони можуть навіть розплакатися.

Поняття про темперамент .

Від природи людина отримує лише можливості розвитку в певному напрямку. Вони полягають в анатомічних і фізіологічних особливостях мозку та ендокринної системи дитини, що народжується. На цій основі розвиваються індивідуальні особливості людини, зокрема його темперамент. Темпераментом називаються стійкі індивідуальні особливості особистості, які виражаються в динаміці психічних процесів і дій[21;36;37].

Темперамент - сукупність індивідуальних особливостей, що характеризують динамічну та емоційну сторони поведінки людини, її діяльності та спілкування. Лише умовно темперамент можна віднести до компонентів особистості, бо його особливості, як правило, обумовлені біологічно і є вродженими. Темперамент найтіснішим чином пов'язаний з характером, і у дорослої людини їх важко розділити.

Темперамент можна підрозділити на чотири найбільш узагальнених типу: холеричний, сангвінічний, флегматичний, меланхолійний. Таке розділення має тривалу історію (Гіппократ, Гален, Кант, Павлов та інші),

хоча є й інші класифікації типів темпераменту (Кречмер, Шелдон, Сіґо та ін.)

До рис темпераменту відносяться сила або слабкість переживання почуттів і бажань, їх глибина або поверховість, стійкість або мінливість настрою.

Типи темпераменту: холеричний, меланхолійний, флегматичний, сангвінічний.

Риси темпераменту і характеру утворюють практично нероздільний сплав, який зумовлює загальний вигляд людини, інтегральну характеристику його індивідуальності.

До холерикам відносять енергійних, запальних, « пристрасних » людей. Меланхоліками називалися боязкі, нерішучі, сумні; флегматиками - повільні, спокійні, холодні. До сангвінікам зараховували гарячих, рухливих, веселих, живих людей.

Немає ні гарних, ні поганих темпераментів. Кожен з них має свої переваги і недоліки. Гідність холерика - у можливості зосередження значних зусиль у короткий проміжок часу, а недолік у тому, що при тривалій роботі йому не завжди вистачає витримки. Сангвінік, володіючи швидкою реакцією і підвищеною працездатністю в початковий період роботи, до її кінця знижує працездатність не тільки з-за швидкої стомлюваності, а й через падіння інтересу. Гідність флегматика в здатності довго і наполегливо працювати, але він не в змозі швидко зібратися і сконцентрувати свої зусилля. Меланхолік відрізняється великою витримкою, але повільним входженням в роботу, його працездатність вище в середині або в кінці роботи, а не на її початку.

Зв'язок темпераменту з характером проявляється в тому, що темперамент немов би то окреслює риси характеру. Буде сформована та чи інша риса характеру в людині, залежить від її активної діяльності, виховання та самовиховання, а на її зовнішні прояви, динаміку покладає відбиток темперамент. Одна й та ж риса характеру у людей різного темпераменту ззовні може проявлятися по-різному. Візьмемо таку рису, як доброта. Досить

зрозуміло, що зовнішні експресивні форми її прояву будуть різними у запального, імпульсивного, неврівноваженого холерика та спокійного, повільного, незворушного флегматика. Як результат, темперамент та характер створюють сплав, який зумовлює інтегральну характеристику особистості. Особливості темпераменту можуть також протистояти чи сприяти розвитку визначених рис характеру. Для меланхоліка, наприклад, важлива проблема - подолання тривоги та сором'язливість. Флегматику важче, ніж холерику або сангвініку, підтримувати в собі ініціативність.

Леонгард виділив 6 типів темпераменту: гіпертимний (схильний до підвищеного фону настрою), дистимний (зосереджений на похмурих сторонах життя), циклотимний (схильний до коливань настрою), екзальтований (з бурхливими реакціями на зовнішні стимули), тривожний (боязкий, покірний, принижений) і емотивний (чуттєвий, тонко – сприйнятливий).

Поняття про здібності .

Важливою характеристикою особистості є її здібності — індивідуально-психологічні особливості людини, що виявляються в діяльності і є умовою її успішного виконання.

Здібності тісно пов'язані зі знаннями, уміннями і навичками людини, забезпечуючи їх швидке надбання, закріплення й ефективне застосування на практиці [22].

Природною основою формування здібностей є задатки — вроджені анатомо-фізіологічні особливості нервової системи, мозку, органів почуттів і руху.

Задатки є необхідною, але не достатньою умовою розвитку здібностей. Якщо, наприклад, людина розумово неповноцінна, то, не зважаючи на найсприятливіші умови, вона, на жаль, навряд чи досягне висот думки. З іншого боку, наявність задатків ще не означає, що вони розвиваються в здібності.

В даний час встановлено, що генотип визначає тільки потенційні можливості людини, а середовище і виховання – наскільки ці можливості будуть реалізовані. Варто також врахувати, що і самі задатки багатозначні, й у залежності від діяльності, у яку буде включена людина, можуть розвинути дещо різні здібності. Так, при доброму слуху і почутті ритму одна людина стане композитором, інша – диригентом, третя – виконавцем, а четверта – музичним критиком [37;38].

Виділяють такі види здібностей:

- природні, що формуються на базі вроджених задатків при наявності елементарного життєвого досвіду через механізми навчання типу умовно-рефлекторних зв'язків;

- специфічні, що формуються й забезпечують розвиток у соціальному середовищі, серед них виділяють загальні і спеціальні здібності.

Загальні здібності визначають успіхи людини у будь-яких видах діяльності. Про наявність загальних здібностей судять, насамперед, за рівнем розвитку розумових якостей – гнучкості, критичності, самостійності, широти мислення і т.п.

Сукупність усіх розумових здібностей, що забезпечують людині можливість вирішувати різноманітні задачі, звичайно називають інтелектом.

Специфічні розходження в обдарованості виявляються насамперед у спрямованості інтересів до тієї або іншої сфери людської діяльності, виявляючись у спеціальних здібностях, що допомагають досягти високих результатів у певній області діяльності (математичній, технічній, художній, спортивній і т. д.). Ці здібності можуть доповнювати і збагачувати одна одну, але кожна з них має власну структуру, у якій розрізняють провідні і допоміжні властивості.

Крім загальних і спеціальних здібностей виділяють:

- теоретичні (визначають схильність людини до абстрактно-логічного мислення) і практичні (зумовлюють успіх у конкретно-практичних діях);

- репродуктивні, що забезпечують здатність засвоювати знання, уміння, навички, і механічно відтворювати їх, та творчі, що пов'язані з процесом створення нових оригінальних ідей, здобутків матеріальної і духовної культури;

- спілкування, взаємодія з людьми, що забезпечують можливість виходження в контакт із різними людьми, викликати їх позитивне ставлення до себе.

Можна розрізняти здібності і за рівнем їх розвитку. Високий рівень розвитку називають талантом, надвисокий – геніальністю.

Для визначення індивідуально-типологічних властивостей особистості Л.М.Собчик в 1996 розробила опитувальник. Цей опитувальник дає змогу діагностувати нормативність, акцентуаційність та дезадаптованість особистості за параметрами екстраверсії, спонтанності, агресивності, ригідності, інтроверсії, сенситивності, тривожності та лабільності, а також пов'язані з ними соціально-психологічні особливості (схильність до компромісу, комунікабельність, лідерство, конфліктність, нонконформізм, індивідуалізм, залежність), тип ВНД (сильний, слабкий, змішаний) та провідний когнітивний стиль. До параметрів, які досліджувала Собчик належать:

1. Брехня – використовується для виявлення тих випадків, коли випробуваний намагається спотворити результати, створити дуже сприятливий образ себе. Питання цієї шкали стосуються незначних недоліків, які визнаються більшістю людей. Низькі значення за цією шкалою свідчать про те, що випробуваний чесно відповідав на запитання і був упевнений у собі

2. Агравация (від лат. *aggravare* обтяжувати) - клінічне порушення. Навмисне перебільшення тяжкості фактично наявних хворобливих симптомів

і суб'єктивних хворобливих відчуттів. На відміну від симуляції в основі агравації все ж лежить справді хворобливий розлад. На думку С.С.Корсакова, агравація обумовлена захворюванням (часто це може бути істерія), і особистістю самого хворого.

3. Екстраверсія (« вивернутий назовні ») - люди з екстраверсією легкі в спілкуванні, у них високий рівень агресивності, вони мають тенденцію до лідерства, люблять бути в центрі уваги, легко зав'язують контакти, імпульсивні, відкриті, контактні, серед контактів можуть бути і корисні; судять про людей «по зовнішності», не заглядаючи всередину; холерики, сангвініки.

4. Інтроверсія (« звернений всередину ») - такі люди направлені на світ власних переживань, мало контактні, мовчазні, важко заводять нові знайомства, не люблять ризикувати, переживають розрив старих зв'язків, немає варіантів програшу і виграшу, високий рівень тривожності і ригідності; флегматики, меланхоліки.

5. Спонтанність - розкуте самоствердження, наступальність, прагнення до лідерства, що поєднує в собі екстравертованості і агресивності, формує « сильний » (гіпертивний) тип поведінки з найбільш чітко вираженими типологічними властивостями.

6. Агресивність - у нормі відповідає досить упевненої тенденції самоствердження, активної самореалізації, відстоювання своїх інтересів і лише при високих балах вказує на егоцентризм і схильність до агресивної манери самоствердження всупереч інтересам оточуючих, аж до явних агресивних висловлювань або дій.

7. Ригідність - характеризується поєднанням суб'єктивізму інтроверта з інертністю установок і наполегливістю особистості, схильної до педантизму і настороженою підозрілості.

8. Сензитивність - чутливість, орієнтація на авторитет більш сильної особистості, конформність, риси залежності, що представляє собою сплав

інтровертованості і тривожності, формує атрибутику типологічно « слабкої » (гіпотивної) конституціональної структури.

9. Тривожність - при помірних показниках виявляє лише обережність у прийнятті рішень, відповідальність по відношенню до оточуючих, соціальну співзвучність середовищі, при високих показниках ця шкала виявляє надмірну тривожність, недовірливість, боязливість, схильність до нав'язливих страхів і панічних реакцій.

10. Лабільність - відрізняється вираженою мінливістю настрою, мотиваційної нестійкістю, підвищеною емотивністю, має риси демонстративності (особистість, яка шукає визнання).

11. Лідерство - властивість, що виявляється в нормі самостійності у прийнятті рішень, підприємливістю і прагненням бути « провідним », а не « веденим », формується поєднанням помірно вираженою « спонтанності » і « агресивності » (як продовження високої активності). Однак при високих (8-9 « сирих » балів) відображає самовпевненість і невміння дотримуватися субординації по відношенню до старших за посадою або за віком особам, або навіть самозакоханість і манію величі.

12. Неконформність - тенденція до заперечення загальноприйнятих канонів і застарілих догм, супутниця радикалізму і прогресу, яка при низькому рівні розвитку або при патології призводить до антисоціальних форм поведінки.

13. Конфліктність - поєднання « ригідності » з « агресивністю » проявляється конфліктним і неконформним стилем поведінки.

14. Індивідуалізм - формується поєднанням « інтровертованості » з « ригідністю » і проявляється стійкістю власної, часом досить самотньої і суб'єктивної думки.

15. Залежність - стиль взаємодії з мікросоціумом, виявилася тісно пов'язаною з такими типологічними властивостями як « інтроверсія » (схильність до відходу в світ ідеалів, сором'язливість, замкнутість) і « сенситивність » (чутливість і вразливість щодо взаємодій середовища,

виражена потреба до глибокої і постійної прихильності і захисту з боку більш сильної особистості), так ці тенденції створюють ґрунт для поведінки, спрямованої на уникнення конфлікту і пошуку щадної соціальної ніші.

16. Конформність - виявляється на стику таких провідних тенденцій як « тривожність » і « сенситивність »: конформність як стиль поведінки базується на типологічних властивостях невпевненості в собі, і надлишкової орієнтованості на загальноприйняті норми поведінки.

17. Компромісність - тобто одночасне прагнення до самоствердження і до уникнення конфлікту з референтною групою. Підвищена тривожність в поєднанні з емоційною нестійкістю виявляють цю тенденцію.

18. Комунікативність - виникла при співставленні таких властивостей, як « емоційна лабільність » і « екстраверсія ». Цьому сприяє демонстративність пошуку визнання нестійкої особистості в поєднанні з високою соціальною активністю екстраверта.

2.3. Вплив індивідуально типологічних особливостей особистості на прояв різних видів агресії

Агресивна поведінка (від лат. *aggressio* - напад) - мотивована деструктивна поведінка, суперечить нормам співіснування людей, завдає шкоди об'єктам нападу, що приносить фізичний, моральний збиток людям або викликає у них психологічний дискомфорт.

Розглядаючи її як психічне явище, не менш важливо знати механізми її регуляції, виділяючи компоненти.

Компоненти механізму регуляції агресивної поведінки

Мотиваційний компонент.

Ряд дослідників розглядає агресивну мотивацію як особливого роду енергію, накопичення якої відбувається до тих пір, поки в результаті впливу відповідного пускового подразника вона не розрядиться. Однак такий погляд як би виключає участь самої людини в регуляції власної поведінки. У цьому

випадку реалізація агресивної мотивації, ймовірно, буде залежати від здібностей людини використовувати гальмівні механізми агресії.

Емоційний компонент.

Часто людина на всіх етапах агресивного стану (при підготовці агресії, в процесі її здійснення і при оцінці результатів) переживає сильну емоцію гніву, іноді приймаючи форму афекту, люті. Але не завжди агресія супроводжується гнівом і не всякий гнів призводить до агресії. Більше того, зовсім невірно було б вважати всякий гнів провокуючим агресію. Буває « безсилий гнів » при фрустрації, коли немає ніякої можливості зняти бар'єр, що стоїть на шляху до мети. Так, наприклад, підлітки іноді переживають гнів по відношенню до старших, але цей гнів агресією навіть у словесній формі зазвичай не супроводжується.

Емоційна сторона агресії не вичерпується гнівом. Особливий відтінок цього стану надають переживання недобррозичливості, злості, мстивості, а в деяких випадках і відчуття своєї сили, впевненості. Буває й так, що агресор переживає радісне, приємне почуття, патологічним проявом якого є садизм.

Вольовий компонент.

Маються на увазі всі прояви якостей волі: цілеспрямованість, наполегливість, рішучість, в ряді випадків ініціативність і сміливість. Оскільки агресивний стан часто виникає і розвивається в боротьбі, в результаті суперництва, то будь - яка боротьба вимагає прояву вольових якостей.

Моральний компонент.

Реалізація агресії багато в чому залежить від сили « Над – Я ». Тут можна виділити два компоненти, що регулюють прояв агресивності: совість і почуття провини. Совість (обмежує « Над – Я ») впливає на агресивну мотивацію до скоєння вчинку. Відзначається, що моральна оцінка, що виробляється до скоєння вчинку, означає затримку імпульсивного спонукання і, отже, можливість його «заборони».

При регуляції агресивної поведінки відбувається складна взаємодія всіх перерахованих компонентів. Р. Берон та Д. Річардсон у своїй фундаментальній праці «Агресія» виділяють чотири основних детермінанти агресії: соціальні, зовнішні, індивідуальні й біологічні [6].

Вагомість фінальних детермінант зумовлена тим, що сама агресія « не виникає у соціальному вакуумі ». « На нашу агресивну поведінку, - пишуть Р.Берон та Д. Річардсон, - впливають присутність і дії інших людей із соціального оточення » [6].

Однак агресію породжують не тільки слова та вчинки інших людей. Вона може стати наслідком дії особливостей середовища або життєвої ситуації, які підвищують вірогідність агресії. Ними можуть стати параметри фізичного середовища: спека, гамір, тіснота, забруднене повітря, а також вплив засобів масової інформації, насамперед, кіно і телебачення.

У виникненні агресії важливу роль відіграють особистісні, соціальні й ситуаційні детермінанти. У дитячому та підлітковому віці роль індивідуальних детермінант агресії надзвичайно велика.

Поведінка нерідко розглядається як найбільше запевняюча модель , що підтверджує тезу про генетичну природу агресивності. При цьому припускають, що агресивна, особливо недостатньо вмотивована поведінка виступає прямим проявом генетичного негаразду індивіда, хай навіть і не вираженого в хромосомній аномалії.

Разом з тим питання про генезис агресивності, про роль, яку в її походженні відіграють біологічні та соціальні чинники, включно складне. І саме підлітковий вік є основою для формування агресивної поведінки, так, як саме в цьому періоді і відбуваються значні зміни в психічному і фізичному розвитку дитини.

Підлітковий вік необхідно розглядати не як окремо взятий етап, а в динаміці розвитку, оскільки без знання закономірностей розвитку дитини в онтогенезі, протиріч, що складають рушійну силу цього розвитку,

неможливо виявити психічні особливості підлітка, і тим самим виробити психологічні рекомендації з його виховання.

На думку вітчизняних психологів, у підлітковому віці починають панувати статеві інстинкти й пов'язані з ними потяги та прагнення, котрі й визначають всю поведінку підлітка, лежать в основі його вчинків, почуттів, інтересів, думок та бажань. Статеві дозрівання, як і всі інші боки фізичного розвитку, не здійснює визначального впливу на психічний розвиток підлітка, хоча й є чинником, котрий не можна ігнорувати [25;26].

Підлітковий вік називається інакше перехідним віком, бо він характеризується переходом від дитячого стану до дорослого, від незрілості до зрілості. Підліток - це вже не дитина, але ще і не доросла людина. Цей розвиток завершується близько 16 років перетворенням підлітка на юнака чи дівчину. Для підлітка характерна підвищена збудженість, певна невірноваженість з переважанням збудження над гальмуванням. Ця особливість залишає певний відбиток на характері протікання емоцій у підлітка [18].

Підвищена збудженість пояснює схильність останнього до афектації - пристрасному, різкому й бурхливому вираженню радості, печалю, гніву, обурення, жорстокості, агресії. Нерідко саме в такій формі підліток реагує на надуману або дійсну несправедливість учителя, батьків, несправедливу оцінку, догану, несправедливу підозру, а також на грубе і невмотивоване ставлення до нього, скривдження його особистого достоїнства.

Критично осмислюючи себе й оточуючих, підліток протестує проти святенництва дорослих, їх надуманої праведності при частій облудності вчинків. Він вимагає не просто уваги, але розуміння, довіри дорослих; прагне грати певну соціальну роль не тільки серед однолітків, але й серед старших. У дорослому суспільстві, навпаки, затвердилася позиція, котра перешкоджає розвитку соціальної активності підлітка - він є дитиною і повинен слухатися. Як наслідок між дорослими та підлітками росте психологічний бар'єр,

прагнучи подолати який, більшість останніх вдається до агресивних форм поведінки.

Найбільш повну картину сутності агресивної поведінки підлітків дає аналіз її мотивації. Помітну роль у ній відіграють почуття та емоції негативного характеру: гнів, страх, помста, ворожість і т. п. Агресивна поведінка дітей підліткового віку, пов'язана з цими емоціями, виражається у бійках, побиттях, образах, тілесних пошкодженнях, зрідка у згвалтуванні, у пошкодженні або знищенні майна.

Таким чином, агресивність в особистісних характеристиках підлітків формується в основному як форма протесту проти нерозуміння дорослих, через незадоволення своєю позицією у суспільстві, що проявляється і у відповідній поведінці. Разом з тим, на розвиток агресивності підлітка можуть впливати, безперечно, природні особливості його темпераменту, наприклад, збудженість і сила емоцій, що сприяють формуванню таких рис характеру, як запальність, дратівливість, невміння стримувати себе. Природно, що у стані фрустрації підліток з подібною психічною організацією шукає виходу внутрішньому напруженню, в тому числі й у бійці, лайці і т. д. Крім того, агресія може бути викликана необхідністю захистити себе.

За словами А. Бандури, агресивні підлітки, при всіх відмінностях їх особистісних характеристик та особливостях поведінки, відзначаються певними загальними рисами. До таких рис відносяться бідність ціннісних орієнтацій, їх примітивність, відсутність пристрастей, духовних запитів, вузькість і нестійкість інтересів, у тому числі й пізнавальних. У таких дітей, як правило, низький рівень інтелектуального розвитку, підвищена навіюваність, наслідування, нерозвиненість моральних уявлень. Їм властива емоційна грубість, розлюченість як проти однолітків, так і проти оточуючих дорослих. У таких підлітків спостерігається крайня самооцінка [9].

Жорстоке всередині групове суперництво, боротьба за владу, боротьба (почасти без правил) за сфери впливу між різними групами підлітків і так

звана «невмотивована агресія», спрямована часто не зовсім безвинних, сторонніх осіб - ось далеко не повний перелік форм групової поведінки.

Як вважає М.І. Лісіна, підліткова агресія - частіше за все наслідок загальної озлобленості й заниженої самоповаги в результаті пережитих життєвих невдач та несправедливостей (покинув батько, і т.п.). Витончену жорстокість нерідко проявляють також жертви гіперопікування, зманіжені матусині синочки, що не мали в дитинстві можливостей вільно експериментувати й відповідати за свої вчинки. Жорстокість для них - своєрідний сплав помсти, самоствердження й одночасно самоперевірки. [12]

Отже с цього можна зробити висновок, що саме підлітковий вік є важливим в формуванні в людині типу поведінки та проявів її агресивності відносно до себе та інших людей.

РОЗДІЛ 3

ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ВЗАЄМОЗВ'ЯЗКУ ВИДІВ АГРЕСІЇ З ІНДИВІДУАЛЬНО - ТИПОЛОГІЧНИМИ ОСОБЛИВОСТЯМИ ОСОБИСТОСТІ

3.1. Опис методик дослідження

У відповідності з поставленою метою, завданням, гіпотезою дослідження було проведено емпіричне дослідження, яке дозволило здійснити аналіз впливу індивідуальних особливостей особистості на види агресії

Дослідження проводилося в Запорізькому коледжі Класичного приватного університету протягом 2018-2019 н.р.. Досліджуванні підбиралися методом вільної вибірки. В дослідженні приймали участь 30 підлітків віком 18-19 років з них 18 хлопчиків і 12 дівчат. Для визначити в підлітків рівня взаємозв'язок між індивідуально-типологічними особливостями і видами агресії було проведено спостереження та анкетування дітей.

Дана робота була виконана в декілька етапів. Першим етапом була саме постановка проблеми експериментального дослідження, в нашій курсовій роботі це зв'язок між двома змінними: індивідуально — типологічними особливостями і видами агресії. Наступним етапом була обробка наукової літератури з визначення таких базових питань як : агресія, агресивна поведінка, особистість, індивідуально — типологічні особливості особистості і підліток. Цей етап представлений в теоретичній частині бакалаврської роботи. Третім етапом проведення дослідження було складання плану самого дослідження (1 - вибір методик для діагностики; 2 - формування вибірки для дослідження; 3 — проведення дослідження; 4 - аналіз отриманих даних; 5 - співставлення даних методик; 6 - проведення статистичної методики для визначення ступеня залежності двох змінних; 7 — інтерпретація результатів і їх фіксація). Наступний етап це безпосередньо формування вибірки — в

нашому дослідженні вибір проводився методом вільної вибірки. П'ятим етапом було безпосередньо проведення дослідження, він включав в себе підготовку до експерименту, інструктування і мотивування випробуваних і власне дослідження. Шостим етапом була первина обробка даних, яка включала в себе: складання таблиць, перетворення форм інформації. Сьомим етапом є саме статистична обробка даних, з допомогою якої ми виявили ступінь зв'язку між двома змінними, а саме індивідуально — типологічними особливостями і видами агресії. Для цього нами був вибраний такий статистичний метод, як кореляційний аналіз Спірмена. І останнім етапом була інтерпретація результатів і підведення підсумків.

В експериментальному дослідженні для підтвердження висунутої нами гіпотези були використані такі емпіричні методи — спостереження, анкетування, опитування; математично – статичні – кореляційний аналіз.

Для визначення індивідуальних особливостей особистості був використаний індивідуально – типологічний опитувальник (ІТО) Собчик Л.М. (Додаток А)

Методика ІТО являє собою інструмент дослідження індивідуально – типологічних властивостей. Вона дозволяє віднести кожен конкретну людину до певного типу. В основі методики лежить розроблена Л. М. Собчик теорія провідних тенденцій, згідно з якою основу особистісного фактора складає одна або кілька провідних тенденцій, які пронизують різні рівні розвитку особистості – від вроджених властивостей темпераменту, через характер, який формується в процесі взаємодії темпераменту з соціальним середовищем, до зрілої особистості, в якій об'єднання здійснюються інтегрованим «Я»(самосвідомість, самооцінка, самоконтроль). Провідні тенденції визначають індивідуальний тип переживання, силу і спрямованість мотивації, стиль міжособистісного спілкування і пізнавальних процесів. Опитувальник ІТО спирається на значний досвід автора щодо розробки та інтерпретації російської версії тесту ММРІ – СМІЛ. Опитувальник відрізняється невеликою кількістю (91) і простотою включених до нього тверджень, що

не викликають настороженості з боку випробуваних, а також наявність шкал достовірності («брехня» і «агрвація»), які дозволяють судити про те, наскільки мотиваційні спотворення можуть вплинути на результати дослідження. У даній теорії норма – це не відсутність виражених психологічних характеристик, а їх наявність, але їх збалансованість. Це означає, що людина яка відноситься до норми, в різних ситуаціях проявляється по-різному. Людина норми володіє одночасно різними протилежно спрямованими якостями, які, будучи помірно вираженими, проявляються адекватно ситуації і врівноважують один одного, що і створює загальну картину емоційної стійкості, гармонійності. Якщо деякі індивідуально – типологічні властивості проявляються більш загострено, то особистість не повністю гармонійна, можна говорити про акцентуації особистісних властивостей. Акцентуація характеру може проявлятися як посилення однієї з особистісних тенденцій, але може також бути мозаїчною, тобто поєднувати в собі акценти по декількох типологічних властивостях. Більш важкими акцентуаціями вважаються ті, при яких поєднуються ознаки з полярними властивостями нервової системи або протилежними типами реагування. Подібне суперечливе поєднання нерідко служить і виявляє пре диспозицію до розвитку психосоматичних розладів. Утруднена соціальна адаптація розцінюється як ознаки психопатичної особистості. Таким чином, у всіх описаних автором методики варіантах характерів, що відносяться до норми, а також акцентуацій і психопатій характеру йдеться лише до різного ступеня вираженості все тих же типологічних властивостей. Психологічний метод ІТО спрямований на визначення не лише типологічних основ характеру і схильностей людини, але й кількісної оцінки ступеня вираженості цих властивостей.

Для визначення видів агресії був використаний опитувальник "Баса - Дарки" (Додаток Б)

Методика Басса - Даркі дозволяє визначити типові для досліджуваних форми агресивної поведінки. Застосовуючи дану методику, можна наочно

впевнитись у тому, що у різних категорій підлітків агресія має різні якісні та кількісні характеристики.

Автори даної методики вважають, що агресивність має кількісну та якісну характеристику. Як всяке властивість, вона має різний ступінь вираженості: від майже повної відсутності до її граничного значення. Кожна особистість повинна мати певний ступінь агресивності. Інакше це буде пасивна і конформних особистість. Надмірне розвиток агресивності визначає весь вигляд особистості, яка може стати конфліктною, нездатною на свідому кооперації і т.д.

Виходячи з цього, автори ділять агресивні прояви на два типи: мотиваційна агресія, як самоцінність; інструментальна - як засіб.

Визначивши рівень таких деструктивних тенденцій. Можна з більшою ймовірністю прогнозувати можливість прояву агресивності.

А. Басс розділив поняття агресії та ворожості і визначив останню як "... реакцію, розвиваючу негативні почуття та негативні оцінки людей і подій". Створюючи свій опитувальник, диференціює прояви агресії і ворожості А. Басс і А. Дарки виділили такі типи реакцій:

фізична агресія - використання фізичної сили проти іншої особи;

непряма - агресія, обхідним шляхом спрямована на іншу особу або ні на кого не спрямована.

роздратування - готовність до прояву негативних почуттів при найменшому порушенні (запальність, грубість).

негативізм - опозиційна манера в поведінці від пасивного опору до активної боротьби проти встановлених звичаїв і законів.

образа - заздрість і ненависть до оточуючих за дійсні та вигадані дії.

підозрілість - в діапазоні від недовіри і обережності по відношенню до людей до переконання у тому, що інші люди планують завдати тобі шкоди.

вербальна агресія - вираз негативних почуттів, як через форму, так і через зміст словесних відповідей.

Почуття провини - висловлює можливе переконання суб'єкта в тому, що він є поганою людиною, що надходить зло, а також відчуваються їм докори сумління.

Опитувальник складається з 75 тверджень, на які випробовуваний відповідає "так" або "ні". Відповіді оцінюються за вісьмома зазначеними шкалами. Нормою агресивності є величина її індексу, що дорівнює $21 = - 4$, а ворожості $6,5 + - 3$. При цьому звертається увага на можливість досягнення певної величини, що показує ступінь прояву агресивності.

3.2. Результати дослідження та їх інтерпретація

Провівши дослідження нами було виявлено, що: фізична агресія виявляється в 4 чоловік (10%), непряма агресія в 2 (6%), роздратування теж в 2 (6%), негативізм в 9 підлітків (25%), а образи зовсім немає, тобто це 0%, підозрілість притаманна 5 дітям (14%), вербальна агресія — 2 (6%), а саме більше аутоагресія (почуття провини),її мають 12 дітей (33%). Отже можна сказати, що більшість дітей почувають почуття провини по відношенню до інших. Також можна сказати, що в дітей проявляються і такі види агресії як: фізична, підозрілість та негативізм і це дає змогу припустити, що такі підлітки виражену агресивність і ворожнечу по відношенню до своїх однолітків і дорослих.

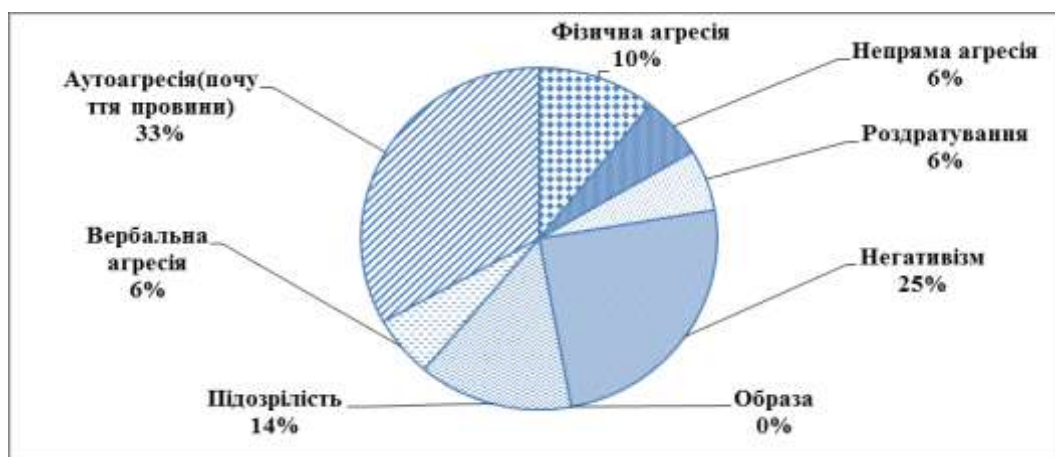

Рис.3.1. Кількісний розподіл видів агресії

Також провівши анкетування, я виявила, що декілька дітей мають по 2 види агресії, а саме 6 чоловік (40%). Найчастіше поєднуються такі види агресії: фізична, аутоагресія (почуття провини) та підозрілість.

По кожному з восьми видів агресії проведено кількісний розподіл досліджуваних з провідними тенденціями з надлишково вираженими значеннями.

Досліджування що обрали фізичний вид агресії, мають показники показані на рис.3.2.

Рис. 3.2. Кількісний розподіл досліджуваних за провідними тенденціями

У 50% досліджуваних домінують індивідуалізм і комфортність, у 25 % домінують екстраверсія, інтроверсія, тривожність, лабільність, лідерство, залежність і комунікативність. З цього можна сказати, що в підлітків, які мають цей вид агресії можуть проявлятися підозрілість, відчуженість, невпевненість в собі, яку вони намагаються приховати відносячись зневажливо до однолітків, ставлячи себе вище їх. Також можуть проявлятися зверхність, самовпевненість і невміння дотримуватися субординації по відношенню до старших за посадою або за віком особам, або навіть самозакоханість і манія величі. Вони здебільшого замкнені в собі, зневажають прийняті норми поведінки. Це не стійкі особистості.

Досліджування що обрали непрямий вид агресії, мають показники показані на рис.3.3.

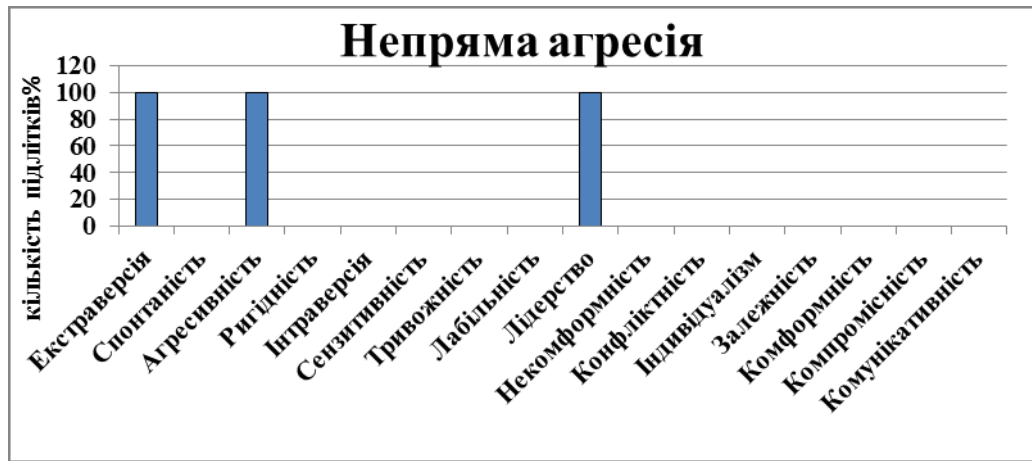

Рис. 3.3. Кількісний розподіл досліджуваних за провідними тенденціями

У 100% переважають екстраверсія, агресивність і лідерство. Отже можна сказати що ці підлітки мають тенденцію до лідерства, люблять бути в центрі уваги, легко зав'язують контакти, імпульсивні, відкриті, контактні, судять про людей «по зовнішності», не заглядаючи всередину. Агресивність вказує на егоцентризм і схильність до агресивної манери самоствердження всупереч інтересам оточуючих, аж до явних агресивних висловлювань або дій, також ці люди самовпевнені і не вміють дотримуватися субординації по відношенню до старших за посадою або за віком особам, навіть мають самозакоханість і манію величі.

Досліджування що обрали роздратування, мають показники показані на рис.3.4.

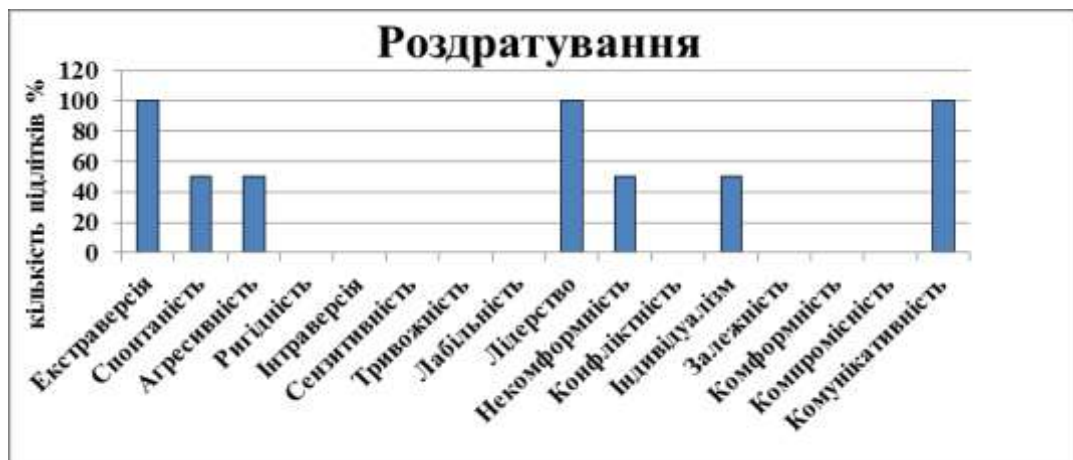

Рис. 3.4. Кількісний розподіл досліджуваних за провідними тенденціями

У 100% домінують екстраверсія, лідерство і комунікативність. Підлітки з таким видом агресії можуть схильні до екстраверсії та лідерства, тобто вони люблять бути в центрі уваги, легко зав'язують контакти, імпульсивні, відкриті, контактні, судять про людей «по зовнішності», не заглядаючи всередину, ці люди самовпевнені і не вміють дотримуватися субординації по відношенню до старших за посадою або за віком особам, навіть мають самозакоханість і манію величі.

Досліджування що обрали негативізм, мають показники показані на рис.3.5.

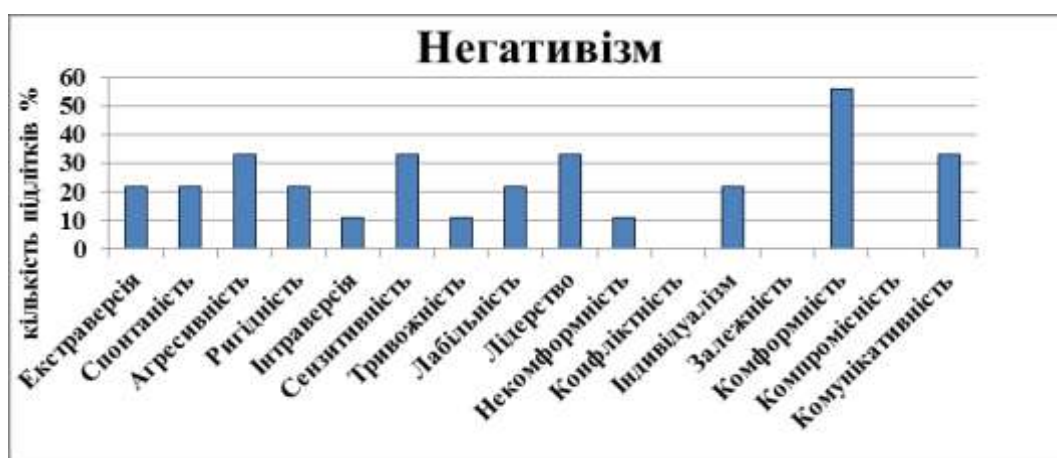

Рис. 3.5. Кількісний розподіл досліджуваних за провідними тенденціями

55% притаманна комформність, 33% - агресивність, сензитивність, лідерство, комунікативність і 21% - ригідність, лабільність, індивідуалізм. Ми можемо припустити, що при негативізмі саме вище зазначені індивідуально – типологічні особливості впливають на його прояв у підлітків і тому вони можуть мати властивості невпевненості в собі і надлишкову орієнтованість на загальноприйняті норми поведінки. Разом з цим підлітки з цим видом агресії мають егоцентризм і схильність до агресивної манери самоствердження всупереч інтересам оточуючих, аж до явних агресивних висловлювань або дій, тривожність, самовпевненість, невміння дотримуватися субординації по відношенню до дорослих. Вони відрізняються вираженою мінливістю настрою, мотиваційної нестійкістю, підвищеною емотивністю, мають риси демонстративності

Досліджування що обрали підозрілість, мають показники показані на рис.3.6.

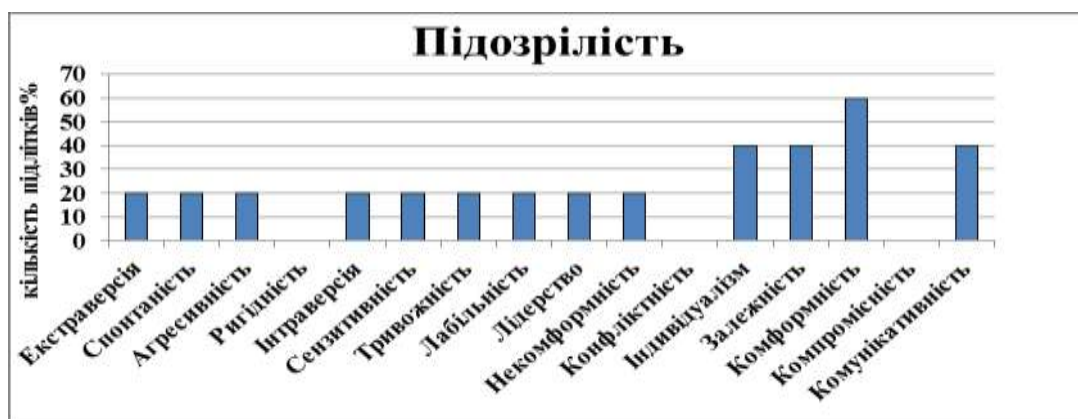

Рис. 3.6. Кількісний розподіл досліджуваних за провідними тенденціями

У 60% переважає комформність, у 40% - індивідуалізм, залежність і комунікативність. З цих даних ми можемо припустити, що підлітки мають типологічних властивості невпевненості в собі, і надлишкову орієнтованість на загальноприйняті норми поведінки. Разом з тим у них проявляється стійкість власної, часом досить самобутньої і суб'єктивної думки. Вони спрямовані на уникнення конфлікту і пошуку щадної соціальної ніші. Це нестійкі особистості з високою соціальною активністю екстраверта.

Досліджування що обрали вербальний вид агресії, мають показники показані на рис.3.7

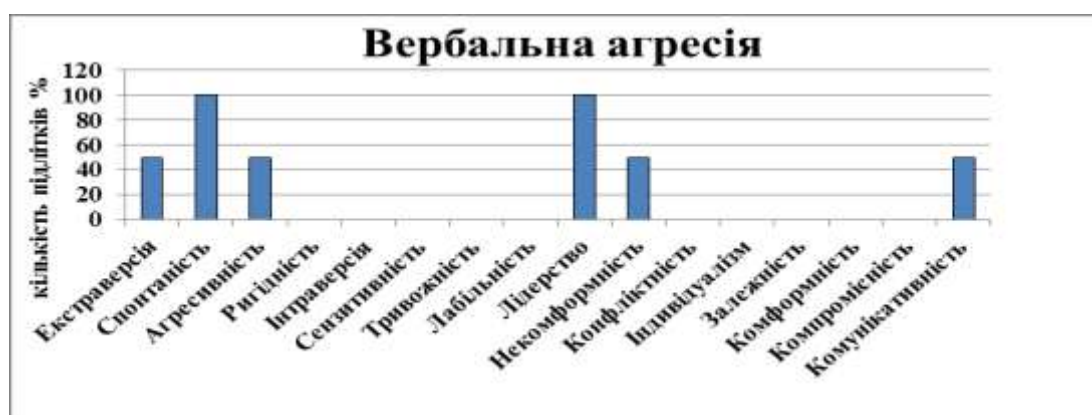

Рис. 3.7. Кількісний розподіл досліджуваних за провідними тенденціями

У 100% домінують спонтанність і лідерство. Отже всі в кого виявляється такий вид поведінки як вербальна агресія мають лідерські якості,

в них розкуте самоствердження. Ці підлітки мають «сильний» (гіпертимний) тип поведінки з найбільш чітко вираженими типологічними властивостями. Також ці особливості відображають самовпевненість і невміння дотримуватися субординації по відношенню до старших за посадою або за віком особам, або навіть самозакоханість і манію величі.

Досліджування що обрали аутоагресію (почуття провини), мають показники показані на рис.3.8

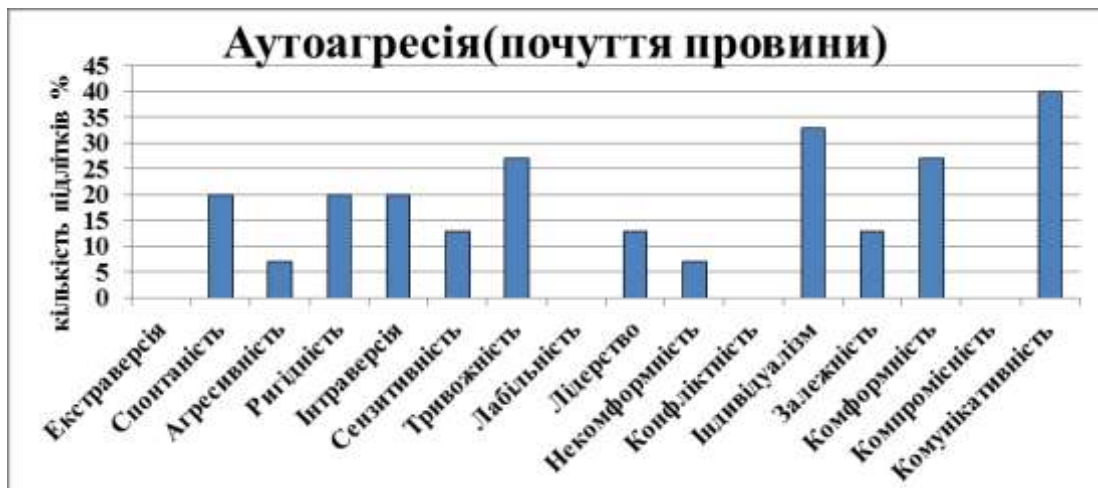

Рис. 3.8. Кількісний розподіл досліджуваних за провідними тенденціями

У 40% провідна комуникативність, у 33% - індивідуалізм, у 27% тривожність і комфортність, у 20% - спонтанність, ригідність, інтроверсія і у 13% сензетивність і лідерство. З усього вище зазначеного можна зробити висновок, що підлітки з цим видом агресії, це нестійкі особистості, в яких проявляється стійкість власної, часом досить самобутньої і суб'єктивної думки, тривожність, недовірливість, боязливість, схильність до нав'язливих страхів і панічних реакцій, невпевненості в собі, надлишкової орієнтованості на загальноприйняті норми поведінки,

З цього ми можемо припустити, що саме ці індивідуально – типологічні особливості, які проявляються в особистості впливають на агресивну форму поведінки підлітків і визначають відповідний до цього вид агресії. Також за даними можна побачити, що конфліктність і компромісність не є

домінуючими в кожному з видів агресії, отже вони не мають значний вплив на формування того чи іншого виду агресії.

3.3. Виявлення характеру й ступеня взаємозв'язку між параметрами

Проаналізувавши отримані дані за опитувальником ІТО та опитувальником Басса – Дарки ми приступаємо до якісного аналізу і визначення характеру й ступеня взаємозв'язку між параметрами двох даних методик. У результаті проробленої роботи ми зможемо говорити про те, чи підтвердилася наша гіпотеза, яка полягала в припущенні існування зв'язку між видами агресії і індивідуально - типологічними особливостями.

Результати наведені в даних таблицях ми одержали за допомогою кореляції Спірмена. За допомогою цих результатів ми зможемо встановити чіткий зв'язок між певними параметрами індивідуально - типологічних особливостей і видами агресії.

Таблиця 3.1

Результати кореляційного аналізу зв'язку індивідуально - типологічних особливостей і видів агресії

№ п/п	Екстраверсія	Спопнтаність	Агресивність	Ригідність	Інтраверсія	Сензитивність	Тривожність	Лабільність
Фізична агресія	0,75	—	—	—	-0,25	—	0,95	-0,58
Непряма агресія	1	—	1	—	—	—	—	—
Роздратування	1	—	—	—	—	—	—	—
Негативізм	-4,12	-3,97	-3,09	-4,99	-1,16	-3,75	-0,12	-5,33
Образа	—	—	—	—	—	—	—	—
Підозрілість	—	—	—	—	—	—	—	—
Вербальна агресія	—	1	—	—	—	—	—	—
Аутоагресія	—	-2,44	-3,84	—	-2,57	-1,36	0,57	—

Таблиця 3.2

**Результати кореляційного аналізу зв'язку індивідуально -
типологічних особливостей і видів агресії**

№ п/п	Лідерство	Некомформність	Конфліктність	Індивідуалізм	Залежність	Комформність	Компромісність	Комунікативність
Фізична агресія	0,59	—	—	-0,25	-0,65	0,19	—	-0,55
Непряма агресія	1	—	—	—	—	—	—	—
Роздратування	1	—	—	—	—	—	—	0,5
Негативізм	-3,51	-1,79	—	-2,76	—	-2,91	—	-5,77
Образа	—	—	—	—	—	—	—	—
Підозрілість	—	—	—	0,03	0,1	0,84	—	0,75
Вербальна агресія	1	—	—	—	—	—	—	—
Аутоагресія	-1,89	—	—	-2,43	-0,29	-0,05	—	-2,86

Отже в результаті проведеного нами кореляційного аналізу ми виявили кореляційний взаємозв'язок деяких змістовних характеристик індивідуально - типологічних особливостей з показниками видів агресії. А саме існує сильний прямий зв'язок між фізичною агресією і екстраверсією, тривожністю і лідерством. А ось з такими індивідуально – типологічними особливостями, як лабільність, залежністю і комунікативністю цей вид агресії має обернений сильний зв'язок, інтроверсія і індивідуалізм з фізичною агресією мають помірний обернений зв'язок, а от фізична агресія і комфортність мають помірний прямий зв'язок. З цього можна сказати, що ті індивідуально – типологічні особливості, що мають акцентуаційний тип у підлітка, впливають на формування фізичного виду агресії. З цього можна сказати, що підлітки які мають цей вид агресії можуть проявляти підозрілість, відчуженість, невпевненість в собі, яку вони намагаються приховати, відносячись зневажливо до однолітків. Також в них проявляється зверхність, самовпевненість, невміння дотримуватися субординації по відношенню до старших. Вони замкнені в собі, зневажають прийняти норми поведінки. І тому

їх агресія проявляється у використанні фізичної сили проти інших. Непряма агресія знаходиться в сильному прямому зв'язку з екстраверсією, агресивністю і лідерством. Отже саме ці індивідуально типологічні особливості, які домінують в досліджуваних, і впливають на формування непрямої агресії. Діти з цим видом агресії мають тенденцію до лідерства, люблять бути в центрі уваги, вони імпульсивні, схильні до агресивної поведінки. Це і впливає на агресію, яка обхідним шляхом спрямована на іншу особу або ні на кого не спрямована. За кореляційним аналізом роздратування має прямий сильний зв'язок з трьома індивідуально типологічними особливостями, а саме екстраверсія, лідерство і комунікативність, і саме вони впливають на роздратування і формують в підлітка відповідний тип поведінки. Підлітки схильні до роздратування, імпульсивні, самовпевнені, самозакохані, легко зав'язують контакти. А ось негативізм за даними кореляційного аналізу з домінуючими індивідуально – типологічними особливостями знаходиться в оберненому сильному зв'язку. Отже можна сказати що зв'язок індивідуально типологічних особливостей з негативізмом існує, але їх домінування не впливає на його формування. При зіставленні в кореляційному аналізі підозрливості і індивідуально-типологічних особливостей був виявлений сильний прямий зв'язок між підозрливістю та комфомністю і комунікативністю. Та слабкий прямий зв'язок з індивідуалізмом і залежністю. Підлітки з цим видом агресії притаманні: невпевненість в собі, надлишкова орієнтованість на загальноприйняті норми поведінки. Це нестійкі особистості з високою соціальною активністю екстраверта. Вербальна агресія має прямий сильний зв'язок з спонтанністю і лідерством, що і є вирішальними в формуванні вербального виду агресії. В дітей цього типу агресії проявляються лідерські якості, в них розкуте самоствердження. Ці підлітки мають «сильний», «гіпертивний» тип поведінки. Для них характерні самозакоханість і манія величі, тому вони виражають свої негативні почуття через словесну форму. А аутоагресія має прямий сильний зв'язок лише з тривожністю, а з іншими домінуючими

індивідуально – типологічними особливостями має обернений сильний і помірний зв'язок. Це підлітки з нестійкою особистістю, в яких проявляється стійкість власної суб'єктивної думки, вони тривожні, недовірливі, боязкі, мають схильність до нав'язливих страхів і панічних реакцій. Отже можна сказати, що саме тривожність впливає на формування почуття провини у підлітків.

З усього вищезазначеного можна зробити висновок, що гіпотеза нашого дослідження, що екстраверсія і лідерство впливають на формування непрямого виду агресії підтвердилася. Також було виявлено, що крім цих індивідуально – типологічних особливостей на формування непрямої агресії у підлітків впливає і сама агресивність. З цього можемо сказати, що індивідуально – типологічні особливості є основою для формування в підлітків різних форм агресії.

ВИСНОВКИ

Детально дослідивши особливості взаємозв'язку індивідуально – типологічних особливостей з видами агресії варто звернути увагу на наступних аспектах:

Глибоке вивчення зазначеної теми можливе лише після детального аналізу понятійного апарату теми, а саме понять «індивідуально – типологічні особливості особистості» і «агресія».

Індивідуально — типологічними особливостями в даній роботі є сукупність рис характеру, темпераменту і здібностей людини. Особистість кожної людини наділена тільки їй властивим поєднанням психологічних рис і особливостей, які утворюють її індивідуальність, що становлять своєрідність людини, його відмінність від інших людей. Індивідуальність проявляється в рисах темпераменту, характеру, звичках, переважаючих інтересах, в якостях пізнавальних процесів (сприйняття, пам'яті, мислення, уяви), в здібностях, індивідуальному стилі діяльності та іншому.

Що ж до агресії, то визначення цьому явищу давали дуже багато психологів, кожний із них трактував її по своєму. На нашу думку більш доцільне визначення агресії дав Басс, він говорив, що агресія - це не властивість, а явище, реалізоване в специфічному поведінці, в конкретному дії - загроза, або нанесення шкоди іншим. А Соловйова виділила фактори формування агресії. « Агресія (агресивність) - системне соціально-психологічне властивість, яка формується в процесі соціалізації людини і яка описується трьома групами факторів: суб'єктивними (внутрішньо особистісними, що характеризують психологічну діяльність агресора), об'єктивними (характеризують ступінь руйнування об'єкта і заподіяння йому шкоди) і соціально-нормативними, оцінними факторами, такими як морально-етичні норми або кримінальний кодекс ».[5]

В даній роботі гіпотезою виступало припущення про те, екстраверсія і лідерство при домінуючих показниках мають вплив на формування т непрямой агресії.

Для того щоб визначити їх вплив було проведено дві методики: перша — ІТО Собчик, для визначення наявності і домінування індивідуально — типологічних особливостей; друга — це опитувальник Басса — Дарки для визначення видів агресії. За даними експериментального дослідження ми отримали, що більшість підлітків мають аутоагресію, а також отримали, що деякі з досліджуваних мають в однаковій мірі наявність двох видів агресії. Співставивши отримані результати за методиками ми отримали певні індивідуально — типологічні особливості, які впливають на кожен з видів агресії, для визначення ступеня зв'язку між цими двома параметрами ми використали Кореляційний аналіз Спірмена. За його допомогою ми визначили що існує тісний зв'язок між фізичною агресією та такими індивідуально — типологічними особливостями, як екстраверсія, тривожність, лідерство. Також

екстраверсія, агресивність і лідерство впливають на непрямую агресію. На роздратування впливають екстраверсія, лідерство і комунікативність; на підозрілість — комформність і комунікативність; на вербальну агресію — спонтаність і лідерство, а на аутоагресію лише тривожність. А от вплив індивідуально - типологічних особливостей на негативізм не виявлено. Що ж стосується образи, то про вплив на неї індивідуально — типологічних особливостей ми не можемо казати, так, як вона не домінує в жодного з опитуваних. За цими даними ми можемо скласти психологічні портрети підлітків з різними видами агресії.

Підлітки, які схильні до прояву фізичної агресії. Це активні, цілеспрямовані, діяльні діти, які відзначаються рішучістю, схильністю до ризику, безцеремонністю та авантюризмом. Їхня екстравертованість поєднується з честолюбством та прагненням до суспільного визнання. Зазвичай це підкріплюється гарними лідерськими якостями, умінням

об'єднати однолітків, правильно розподілити між ними групові ролі, повести за собою. Водночас вони полюбляють демонструвати свою силу та владу, домінувати над іншими людьми та проявляти садистські тенденції. Крім того, ці діти відзначаються малою розсудливістю та стриманістю, поганим самоконтролем. Зазвичай, це пов'язано з недостатньою соціалізацією та невмінням чи небажанням стримувати або відстрочувати задоволення своїх потреб. Вони постійно прагнуть гострих відчуттів. Такі діти діють імпульсивно та непродумано, не роблять висновків зі свого негативного досвіду, тому повторюють одні й ті самі помилки. Окрім того, вони здатні на брехню, зраду, оскільки не дотримуються етичних та моральних норм, просто ігнорують їх.

Діти, які схильні до прояву вербальної агресії відзначаються психічною неврівноваженістю, тривожністю, сумнівами та невпевненістю у собі. Вони активні й працездатні, але емоційно схильні до зниженого настрою. Зовні здаються похмурими, недоступними та зверхніми, однак при більш близькому знайомстві стають дуже товариськими й говіркими. Для них характерний постійний внутрішньо особистісний конфлікт, що провокує стан напруження та збудження. На таких дітей істотно впливають навіть дрібні неприємності, слабкі подразники легко викликають у них вибух роздратування, гніву та страху. Особливо сильно ці негативні емоції проявляються при будь-якому реальному чи уявному зменшенні їхньої значущості або почуття власної гідності. При цьому вони не вміють або не вважають за потрібне приховувати свої почуття та ставлення до інших і виражають їх в агресивних вербальних формах. Спонтанність та імпульсивність у таких дітей поєднуються з образливістю й консерватизмом, які «відгороджують» їх від переживань та внутрішніх конфліктів.

Дітей, схильних до прояву негативізму відрізняють підвищена уразливість і вразливість. Основні риси характеру - егоїзм, самовдоволення, надмірне зарозумілість. Все, що зачіпає їх особу, викликає почуття протесту. Тому і критику, і байдужість оточуючих вони сприймають як образу й образу

і, оскільки мають низьку фрустраційну толерантність і не здатні володіти емоціями, починають відразу ж активно висловлювати своє негативне ставлення. У той же час ці діти розважливі, дотримуються традиційних поглядів, зважують кожне своє слово, і це часто захищає їх від непотрібних конфліктів і інтенсивних переживань. Щоправда, вони нерідко змінюють активний негативізм на пасивний - замовкають і розривають контакт.

Діти з вираженим домінуванням такого виду агресії як роздратування мають підвищену уразливість і вразливість. Основні риси характеру – егоїзм, самовдоволення, тривожність, надмірна агресивність. Все, що зачіпає їх особу, викликає почуття протесту. Вони активні й працездатні, але емоційно схильні до зниженого настрою. Зовні здаються похмурими, недоступними та зверхніми, однак при більш близькому знайомстві стають дуже товариськими й говіркими.

Діти з вираженою підозрілістю мають слабкий самоконтроль, недостатня соціалізація потягів і низька усвідомленість своїх дій, відзначаються психічною невірноваженістю, тривожністю, сумнівами та невпевненістю у собі. Вони активні й працездатні, але емоційно схильні до зниженого настрою. Ці підлітки не довіряють нікому, іноді вони навіть не довіряють самим собі. Вони приховують свої почуття.

Дітей з аутоагресією відрізняє надмірна імпульсивність, слабкий самоконтроль, недостатня соціалізація потягів і низька усвідомленість своїх дій. Вони мають фемінні риси характеру: чутливість, м'якість, поступливість, залежність. Аутоагресія проявляється в самозвинувачення, самоприниженні, нанесенні собі тілесних ушкоджень різного ступеня тяжкості. Такі підлітки вбачають в усьому свою провину.

Дітей схильних до прояву непрямой агресії відрізняє надмірна імпульсивність, слабкий самоконтроль, недостатня соціалізація потягів і низька усвідомленість своїх дій. Вони рідко замислюються про причини своїх вчинків, не передбачають їх наслідків і не переносять відтяжок і коливань. У дітей з низькими духовними інтересами відзначається посилення примітивних

потягів. Вони із задоволенням віддаються почуттєвим насолодам, прагнуть до негайного і невідкладного задоволенню потреб, не рахуючись з обставинами, моральними нормами, етичними стандартами і бажаннями оточуючих. Непрямий характер агресії є наслідком подвійності їх натури: з одного боку, їм притаманні сміливість, рішучість, схильність до ризику і суспільного визнання, з іншого - фемінні риси характеру: чутливість, м'якість, поступливість, залежність, нарцисизм (прагнення привернути до себе увагу шляхом екстравагантної поведінки). Крім того, із-за сензитивності хлопці дуже погано переносять критику і зауваження у свою адресу, тому люди, що критикують їх, викликають у них почуття роздратування, образи і підозрілості.

З цього можемо зробити висновок що наша гіпотеза стосовно того, що екстраверсія і лідерство при домінуючих показниках впливають на формування непрямої агресії підтвердилася . Отже ми можемо сказати що таки існує вплив індивідуально - типологічних особливостей на види агресії.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Алфимова М.В., Трубников В.И. Психогенетика агрессивности // Вопросы психологии. - 2000. - №6. - С.112.
2. Бандура О., Уолтерс Р. Підліткова агресія. М. :2000. – 134 с.
3. Берковиц Л. Агрессия. Причины, последствия и контроль. - СПб. : Прайм - Еврознак, 2001. - 510 с.
4. Бреслав Г.Е. Психологічна корекція дитячої та підліткової агресивності: Навч. посібник для фахівців і дилетантів - СПб. : Речь, 2004
5. Бэрон Р., Ричардсон Д. Агрессия - СПб.: Питер, 1997. - 336 с.
6. Голубева Э. А. Способности, личность, индивидуальность / Голубева Э.А. – М. : Феникс+, 2005. – 512 с.
7. Дружинин В.Н. Экспериментальная психология: [Учебное пособие]/В.Н.Дружинин.-М.:ИНФАРМА-М,1997.-256с.
8. Журавлев В.С. Почему агрессивны подростки // СоцИс. - 2001. - № 2. - С.18-19.
9. Забродин Ю.М. Психология личности и управления человеческими ресурсами. - М. : Финстатинформ . 2002. - 360с .
10. Здравомыслов А.Г. Потребности, интересы, ценности. М., 1986.
11. Ильин Е.П. Психология общения и межличностных отношений. — СПб.: Питер, 2010. - 576 с.
12. Ильин Е.П. Темперамент и типологические особенности проявления свойств нервной системы // Дифференциальная психофизиология / - СПб.: 2001. - С. 57 - 98.
13. Коннор Д. Агрессия и антисоциальное поведение у детей и подростков. — СПб.: прайм-ЕВРОЗНАК, 2005. - 288 с.
14. Крэйхи Б. Социальная психология агрессии/ Пер. с англ. – СПб.: Питер, 2003. – 434 с.

15. Леонгард К. Акцентуированные личности / К. Леонгард ; [пер. с нем. В. М. Лещинская]. - Ростов-на-Дону : Феникс, 2000. – 540 с.
16. Лозниця В.С. - Основи психології та педагогіки: Навч.посібник. – К.: КНЕУ,2001. – 220 с.
17. Лоренц К. Агрессия. – М.:1994. –300с.
18. Лютова Д.К., Монина Г.Б. « Шпаргалка для взрослых: Психокоррекційна робота з гіперактивними, тривожними і аутичними дітьми »: - М.: Генезис, 2000 – 192 с.
19. Мельников В.М.,ЯмпольскийЛ. Т. Введення у експериментальну психологію особистості. М., 2004. – 154 с.
20. Менделевич В.Д. Психология девиантного поведения. – М.: МЕДпресс, 2001. – 396 с.
21. Мерлин В. С. Психология индивидуальности : избранные психологические труды / Мерлин В. С. ; под. ред. Е. А. Климова. – М. : МОДЭК, МПСИ, 2005. – 544 с.
22. Можгинский Ю.Б. Агрессия подростков: эмоциональный и кризисный механизм. – СПб.: 1999. - 191 с.
23. Обухова Л.Ф. « Дитяча психологія: теорії, факти, проблеми », М.: Тривола, 1995. – 423 с.
24. Первин Л.А., Джон О.П. Психология личности: Теория и исследования / Пер.с англ. - М.: Аспект-Пресс, 2000. - 606 с.
25. Психологічний словник // під ред. В. П. Зінченко, Б. Г. Мещерякова. - М.: 1996. – 312 с.
26. Райгородский Д.Я. - Психология и психоанализ характера. Хрестоматия по психологии и типологии характеров. – С : Бахрах-М, 2002. – 634 с.
27. Райс Ф. Психология подросткового и юношеского возраста. - С. - П.: Питер, 2000. - 586 с.
28. Реан А.А. Агресія та агресивність особистості // Психологічний журнал. - 1996. - № 5.

29. Реан А.А., Коломинский Я.Л. Социальная педагогическая психология – СПб.: П, 2000. – 130 с.
30. Ремшмидт Х. Підлітковий і юнацький вік: Проблеми становлення особистості. - М.: 1994. - 320 с.
31. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии. Спб.; М.; Х.; Минск: Питер, 2000.-720 с.
32. Семенова А.В., Гурін Р.С, Осипова Т.Ю. - Основы психології і педагогіки: Навч. посіб. – К.: Знання, 2006. – 237 с.
33. Семенюк Л.М. Психологічні особливості агресивної поведінки підлітків і умови його корекції. - М.:1996. – 213 с.
34. Смирнова Е.О., Хузеева Г.Р. Психологические особенности и варианты детской агрессивности // Вопросы психологии. – 2002. №1. – с.17-26
35. Собчик Л.Н. Психология индивидуальности. Теория и практика психодиагностики.-СПб.:Издательство «Речь»,2005-624с.
36. Теплов Б. М. Психология и психофизиология индивидуальных различий : избранные психологические труды / под. ред. М. Г. Ярошевского. – М. : МПСИ ; Воронеж : НПО МОДЭК, 2004. – 640 с.
37. Фельдштейн Д.І. Психологічні особливості розвитку особистості в підлітковому віці // Питання психології. - 1988. - № 6. - С. 12-21.
38. Фромм Е. Анатомія людської деструктивності. - М.: Просвещение, 1994. – 149 с.
39. Фурманов И.А. Детская агрессивность: психодиагностика и коррекция. – Минск: Ильин В.П., 1996. – 192с.
40. Худик В.А. Психологія аномального розвитку особистості в дитячому і підлітково - юнацькому віці. – К.: Знання, 1993. - 144 с.

Додаток А

Індивідуально-типологічний опитувальник

Л.М. Собчик (ІТО)

Опитувальник

1. Я постараюся поставитися до дослідження відповідально і бути максимально щирим (широї).
2. У мене дуже складний і важкий для оточуючих характер.
3. Я краще справляюся з роботою в тиші і самоті, ніж у присутності багатьох людей або в шумному місці.
4. Вирішуючи серйозні проблеми, я, як правило, обходжуся без сторонньої допомоги.
5. Я дуже рідко заговорюю першим (першою) з незнайомими людьми.
6. Для мене важливо, що подумають інші про моїх висловлюваннях і вчинках.
7. Якщо буде потрібно, я зруйную всі перешкоди на шляху до досягнення мети.
8. Я часто турбуюся за дрібниці.
9. В моїх невдачах винні певні люди.
10. Для мене важливо мати спільну думку з тими людьми, з якими я зазвичай спілкуюся.
11. Мене мало стосується все, що трапляється з іншими.
12. Мені цікаві яскраві, артистичні особистості.
13. Мені немає діла до чужих страждань: вистачає своїх.
14. В галасливій компанії я найчастіше в ролі тільки спостерігача.
15. Для мене нестерпно спостерігати страждання інших людей.
16. Я - людина абсолютно правдивий і щирий.
17. Всі мої біди пов'язані з власним невмінням ладити з людьми.
18. Мене часто тягне до шумним компаніям.
19. Приймаючи важливе рішення, я завжди дію самостійно.
20. Мені завжди приємно заводити нових знайомих.

21. Беручись за будь-яку справу, я не буду довго роздумувати, перш ніж почати діяти.
22. Мене дратують люди, які намагаються змінити моя думка, коли я впевнений(а) у своїй правоті.
23. Я часто хвилююся за близьких мені людей навіть без серйозного приводу.
24. Я не можу терпіти, коли хтось змінює заведений мною порядок.
25. Я вмію привертати до себе увагу оточуючих мене людей.
26. В житті я твердо дотримуюся певних принципів.
27. Люблю відвідувати компанії, де можна танцювати або співати.
28. Я надзвичайно чутливий (чутлива) до змін в настрої оточуючих мене людей.
29. Я можу, не бентежачись, дуріти у веселій компанії.
30. Я спокійно ставлюся до того, що хтось поряд переживає з приводу своїх неприємностей.
31. Я ніколи не роблю як егоїст (егоїстка).
32. Часто буває так, що через мене у оточуючих псується настрій.
33. Цікаві ідеї приходять мені в голову частіше, коли я один (одна), не в присутності багатьох людей.
34. Я можу взяти на себе відповідальність за цілу групу людей для користі справи.
35. Мені важко подолати сором'язливість, коли потрібно говорити перед групою людей.
36. Думка старших за віком або положенням великого значення для мене не має.
37. Мені не важко змусити інших людей діяти так, як я вважаю за потрібне.
38. Я так сильно переживаю невдачі, що у мене погіршується самопочуття.

39. Я завжди буваю упертий(а) у тих випадках, коли впевнений в своїй правоті.
40. Якщо в компанії я не перебуваю в центрі уваги, мені стає нудно і нецікаво.
41. Ніхто не може нав'язати мені свою думку.
42. Мені подобається подорожувати з різними, щоразу новими людьми.
43. Я можу змінити свою думку під тиском оточуючих.
44. В поїзді я з задоволенням проводжу час в бесіді з сусідами по купе.
45. Я ніколи не брешу.
46. Я ніколи не відкладаю на завтра те, що слід зробити сьогодні.
47. Я вічно нічим незадоволений (незадоволена).
48. Я люблю самотність, дозволяє мені зосередитися на своїх думках.
49. Я вмію зацікавити людей і повести їх за собою.
50. Мені подобається командувати іншими.
51. Я вмію дати відсіч тим, хто втручається в мої справи.
52. Мені буває ніяково за висловлювання і вчинки моїх близьких.
53. Мені нерідко доводилося в бійці захищати свої права.
54. Я відчуваю почуття провини (або навіть сорому), якщо мене переслідують невдачі.
55. Мій настрій знаходиться в сильній залежності від настрою тих, хто мене оточує.
56. Я домагаюся свого завзятістю і наполегливістю.
57. Мені часто буває нудно, коли навколо всі веселяться.
58. Моє сумне настрої легко виправляється, якщо я дивлюся в кіно чи по телевізору комедійну виставу.
59. Заради збереження добрих відносин я можу відмовитися від своїх намірів.
60. Я завжди дотримуюся загальноприйнятих правил поведінки.

61. Мене люблять усі мої друзі.
62. У мене трагічна доля.
63. У мене багато близьких друзів.
64. Я- найнещасніша людина на світі.
65. Мені простіше сподіватися на інших, ніж брати на себе відповідальність, навіть якщо мова йде про мої проблеми.
66. Я намагаюся бути таким (такою) «як всі», не виділятися серед інших.
67. Я - людина спокійна, врівноважена.
68. Я можу довго не реагувати на чийсь жарти, але потім «вибухнути» гнівною реакцією.
69. Я дуже чутливий (чутлива) до змін погоди.
70. Я не люблю бути присутнім на галасливих застіллях.
71. Я можу проявити безладність у справах, а потім потроху приводити їх у порядок.
72. Я люблю ходити в гості.
73. Мені все одно, що про мене думають оточуючі.
74. Я хвилююся тільки з приводу великих неприємностей.
75. Я ніколи не відчуваю бажання вилятися.
76. Я ніколи нікого не обманював(а).
77. Мені ніхто не потрібен, і я не потрібний (не потрібна) нікому.
78. Я - людина сором'язливий.
79. Мені страшенно не щастить у житті.
80. Я часто намагаюся слідувати порадам більш авторитетної особистості.
81. Я б дуже переживав(а), якщо б когось зачепив(а) або образив(ла).
82. Мене нічим не злякати.
83. Я часто користуюся чужими порадами при вирішенні своїх проблем.
84. У своїх невдачах я в першу чергу звинувачую самого (саму) себе.

85. Я абсолютно не звертаю уваги на свій стиль одягу.
86. Я не намагаюся планувати своє найближче майбутнє і роботу.
87. Коли мене кличуть у гості, я найчастіше думаю: «Краще б мені залишитися вдома».
88. Я нічого не знаю про особисті проблеми оточуючих мене людей.
89. Найменша невдача різко знижує мій настрій.
90. Я ніколи не серджуся.
91. Я відповідав(а) на всі питання дуже правдиво.

Бланк відповіді

1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.	8.	9.	10.
11.	12.	13.	14.	15.	16.	17.	18.	19.	20.
21.	22.	23.	24.	25.	26.	27.	28.	29.	30.
31.	32.	33.	34.	35.	36.	37.	38.	39.	40.
41.	42.	43.	44.	45.	46.	47.	48.	49.	50.
51.	52.	53.	54.	55.	56.	57.	58.	59.	60.
61.	62.	63.	64.	65.	66.	67.	68.	69.	70.
71.	72.	73.	74.	75.	76.	77.	78.	79.	80.
81.	82.	83.	84.	85.	86.	87.	88.	89.	90.
91.									

Ключ до ІТО

Л. Брехня (нещирість, тенденція показати себе в кращому світлі) вірно:
16,31,45,46,60,61,75,76,90

Г. Агравация (прагнення підкреслити наявні проблеми і складність
власного характеру) вірно: 2,17,32,47,62,77,64,79

невірно: 91

I. Екстраверсія (спрямованість у світ реально існуючих об'єктів і цінностей, відкритість, прагнення до розширення кола контактів, товариськість) вірно: 12,27,29,42,44,72

невірно: 14,57,87

II. Спонтанність (непродуманість у висловлюваннях і вчинках) вірно: 4,19,21,34,49,50

невірно: 6,65,80

III. Агресивність (активна самореалізація, упертість і свавілля у відстоюванні своїх інтересів) вірно: 7,22,36,37,51,53,68

невірно: 66,81

IV. Ригідність (інертність, малорухомість) установок, суб'єктивізм, підвищене прагнення до відстоювання своїх поглядів і принципів, критичність щодо інших думок) вірно: 9,24,26,39,41,56

невірно: 71,83,86

V. Інтроверсія (спрямованість у світ суб'єктивних уявлень і переживань, тенденція до відходу в світ ілюзій, фантазій і суб'єктивних ідеальних цінностей стриманість, замкнутість) вірно: 3,5,33,35,48,78

невірно: 18,20,63

VI. Сензитивність (вразливість, схильність до рефлексії, песимістичність в оцінці перспектив) вірно: 15,28,43,59,89

невірно: 11,13,30,74

VII. Тривожність (емоційність, вразливість, незахищеність) вірно: 8,23,38,52,54,69,84

невірно: 67,82 кв.м

VIII. Лабільність (емотивність, виражена мінливість настрою, мотиваційна нестійкість, сентиментальність, прагнення до емоційної залученості) вірно: 10,25,40,55,58

невірно: 70,73,85,88

Підсумовуються значущі відповіді, наведені в ключі. За кожну відповідь, що збігається зі значущим, нараховується один бал. Інтерпретація

знаходиться в прямій залежності від кількості значущих відповідей за 8 шкалами (крім шкали "брехня" і "агравация"):

0-1 бал - гіпоемотивність, погане саморозуміння або невідвертість при обстеженні;

3-4 бали (норма) - гармонійна особистість;

5-7 балів (помірна виразність) - акцентуативні риси;

8-9 балів (надмірна виразність) - стан емоційної напруженості, ускладнена адаптація.

На круговій діаграмі 8 шкал об'єднані в чотири полярні пари: екстраверсія - інтроверсія, спонтанність - сензитивність і т.п.

Додаток Б**Методика діагностики показників і форм агресії А. Басса та А.****Дарки (адаптація А.К. Осницького)**

Прочитуючи чи прослуховуючи твердження, приміряйте, наскільки вони відповідають вашому стилю поведінки, вашому образу життя і одним з чотирьох можливих відповідей: "так", "можливо, так", "можливо, ні", "ні".

1. Іноді не можу справитися з бажанням нашкодити кому-небудь.
2. Іноколи можу розповсюджувати плітки про людей, яких не люблю.
3. Легко виходжу з себе, проте легко й заспокоююсь.
4. Якщо до мене не звернутись по-доброму, прохання не виконаю.
5. Не завжди отримую те, що мені належить.
6. Знаю, що люди говорять про мене за моєю спиною.
7. Якщо не схвалюю вчинки інших людей, даю їм це відчутти.
8. Якщо трапляється обманути когось, відчуваю докори сумління.
9. Мені здається, що я не здатен вдарити людину.
10. Ніколи не роздратовуюсь настільки, щоб розкидати речі.
11. Завжди поблажливий до чужих недоліків.
12. Коли встановлене правило не подобається мені, хочеться його порушити.
13. Інші майже завжди вміють скористатися за сприятливих умов.
14. Мене насторожують люди, які відносяться до мене більш дружньо, ніж я очікував.
15. Часто буваю не згоден з людьми.
16. Іноді в голову приходять думки, за які мені соромно.
17. Якщо хто-небудь вдарить мене, я не відповім тим же.
18. При роздратуванні грюкаю дверима.
19. Я більш роздратований, ніж здається зі сторони.
20. Якщо хтось корчить з себе начальника, я роблю йому наперекір.
21. Мене трохи засмучує моя доля.
22. Думаю, багато людей не люблять мене.

23. Не можу втриматись від суперечки, якщо люди не згодні зі мною.
24. Ті, хто уникають роботи, повинні мати відчуття провини.
25. Хто ображає мене чи мою сім'ю, наражається на бійку.
26. Я не здатен на грубі жарти.
27. Мене охоплює злість, коли наді мною насміхаються.
28. Коли люди вдають із себе начальників, я роблю все, щоб вони не зазнавались.
29. Майже щотижня бачу кого-небудь з тих, хто мені не подобається.
30. Досить багато людей заздять мені.
31. Вимагаю, щоб люди поважали мої права.
32. Мене засмучує, що я мало роблю для своїх батьків.
33. Люди, які постійно "дістають" нас, заслуговують на те, щоб їм дали щигля по носі.
34. Від злості інколи буваю похмурий.
35. Якщо до мене відносяться гірше, ніж я на те заслуговую, я не засмучуюсь.
36. Якщо хтось намагається вивести мене із себе, я не звертаю уваги.
37. Хоч я і не показую того, іноді мене мучить заздрість.
38. Інколи мені здається, що наді мною сміються.
39. Навіть якщо злюся, не використовую грубих висловів.
40. Хочеться, щоб всі мої гріхи були прощені.
41. Рідко даю здачі, навіть коли хто-небудь вдарить мене.
42. Ображаюсь, коли іноді виходить не по-моєму.
43. Інколи люди роздратовують мене своєю присутністю.
44. Нема людей, яких би я по-справжньому ненавидів.
45. Мій принцип: "ніколи не довіряй чужакам".
46. Якщо хтось дратує мене, готовий сказати йому все, що про нього думаю.
47. Роблю багато такого, про що потім жалкую.
48. Якщо рознервуюсь, можу вдарить кого-небудь.

49. З десяти років у мене не було вибухів гніву.
50. Часто відчуваю себе як порохова бочка, готова вибухнути.
51. Якби всі знали, що я відчуваю, мене б вважали людиною, з якою нелегко дійти згоди.
52. Завжди думаю про те, що за таємні причини примушують людей робити щось приємне мені.
53. Коли кричать на мене, кричу у відповідь.
54. Невдачі засмучують мене.
55. Б'юся не рідше і не частіше інших.
56. Можу згадати випадки, коли був настільки злим, що хапав першу річ під рукою та ламав її.
57. Інколи відчуваю, що готовий першим почати бійку.
58. Інколи відчуваю, що життя зі мною обходиться несправедливо.
59. Раніше думав, що більшість людей говорить правду, але тепер в це не вірю.
60. Сварюся тільки від злості.
61. Коли вчиняю неправильно, відчуваю докори сумління.
62. Якщо для захисту своїх прав потрібно застосувати фізичну силу, я застосую її.
63. Інколи виражаю свою злість тим, що стукаю по столу.
64. Буваю грубим по відношенню до людей, котрі мені не подобаються.
65. У мене немає ворогів, які б не хотіли мені нашкодити.
66. Не вмю поставити людину на місце, навіть коли вона на це заслуговує.
67. Часто думаю, що живу неправильно.
68. Знаю людей, які можуть довести мене до бійки.
69. Не сумую із-за дрібниць.
70. Мені рідко приходить в голову думка про те, що люди намагаються розізлити чи образити мене.

71. Часто просто погрожую людям, не збираючись виконувати свої погрози.

72. Останнім часом я став занудою.

73. У суперечці часто підвищую голос.

74. Намагаюся приховати погане відношення до людей.

75. Краще погоджуся з чимось, аніж стану сперечатися.

При обробці даних в звичайних умовах відповіді "ТАК" і "МОЖ-ЛИВО, ТАК" об'єднуються (сумуються як відповіді "ТАК"), так же як і відповіді "НІ" і "МОЖЛИВО, НІ" (сумуються як відповіді "НІ").

КЛЮЧ 1 для обробки результатів випробування по опитувальнику.

"1". ФІЗИЧНА АГРЕСІЯ (K=11):1+, 9-, 17-, 25+, 33+, 41+, 48+, 55+, 62+, 68+.

"2". ВЕРБАЛЬНА АГРЕСІЯ (K=8):7+, 15+, 23+, 31+, 39-, 46+, 53+, 60+, 66-, 71+, 73+, 74-, 75-.

"3". ОПОСЕРЕДКОВАНА АГРЕСІЯ (K=13):2+, 10+, 18+, 26-, 34+, 42+, 49-, 56+, 63+.

"4". НЕГАТІВІЗМ (K=20):4+, 12+, 20+, 28+, 36-.

"5". РОЗДРАТУВАННЯ (K=9):6+, 11-, 19+, 27+, 35-, 43+, 50+, 57+, 64+, 69-, 72+.

"6". ПІДОЗРЛИВІСТЬ (K=11):6+, 14+, 22+, 30+, 38+, 45+, 52+, 59+, 65-, 70-.

"7". ОБРАЗА (K=13):5+, 13+, 21+, 29+, 37+, 44+, 51+, 58+.

"8". ВІДЧУТТЯ ПРОВІНИ (K=11):8+, 16+, 24+, 32+, 40+, 47+, 54+, 61+, 7+.

Номери питань зі знаком "-" потребують і реєстрації відповіді з протилежним знаком: якщо була відповідь "ТАК", то ми його реєструємо як відповідь "НІ", якщо була відповідь "НІ", реєструємо як відповідь "ТАК".

КЛЮЧ 2 з бланком для аналізу результатів

"1"	"3"	"5"	"4"	"7"	"6"	"2"	"8"
1+	2+	3+	4+	5+	6+	7+	8+
9-	10+	11-	12+	13+	14+	15+	16+
17-	18+	19+	20+	21+	22+	23+	24+
25+	26-	27+	28+	29+	30+	31+	32+
33+	34+	35-	36-	37+	38+	39-	40+
41+	42+	43+		44+	45+	46+	47+
48+	49-	50+		51+	52+	53+	54+
55+	56+	57+		58+	59+	60+	61+
62+	63+	64+			65-	66-	67+
68+		69-			70-	71+	
		72+				73+	
						74-	
						75-	
11	13	9	20	13	11	8	11

Сума балів, помножена на коефіцієнт, вказаний в дужках при кожному з параметрів агресивності, дозволяє отримати зручні для зіставлення - нормовані - показники, які характеризують індивідуальні та групові результати (нульові значення не прораховуються).

Сумарні показники:

$(\text{"1"} + \text{"2"} + \text{"3"}) : 3 = \text{IA}$ - індекс агресивності;

$(\text{"6"} + \text{"7"}) : 2 = \text{IB}$ - індекс ворожості.

А.Басса та А. Дарки запропонували опитувальник для виявлення важливих, на їх думку, показників та форм агресії:

1. Використання фізичної сили проти іншої особи - **ФІЗИЧНА АГРЕСІЯ**.

2. Вираження негативних почуттів (сварка, крик, погроза тощо) - ВЕРБАЛЬНА АГРЕСІЯ.

3. Використання непрямим шляхом спрямованих проти інших осіб пліток, жартів та вияв вибухів гніву (крик, тупання ногами) - ОПОСЕРЕДКОВАНА ПОГРОЗА.

4. Опозиційна форма поведінки, спрямована зазвичай проти авторитету керівництва, яка може мати розмах від пасивного спротиву до активних дій проти вимог, правил, законів - НЕГАТИВІЗМ.

5. Схильність до роздратування, готовність при найменшому збудженні вилитися у запальність, різкість, грубість - РОЗДРАТУВАННЯ.

6. Схильність до недовіри та обережного відношення до людей, які впливають із переконання, що оточуючі можуть завдати шкоди, - ПІДОЗРІЛІСТЬ.

7. Прояв заздрості та ненависті до оточуючих, обумовлені відчуттям гніву за дійсні чи уявні страждання - ОБРАЗА.

8. Дії й ставлення до себе та оточуючих, які виходять із можливого переконання обстежуваного в тому, що він є поганою людиною, чинить негарно - АУТОАГРЕСІЯ або ВІДЧУТТЯ ПРОВИНИ.

Опитувальник не вільний від мотиваційних перекручень (наприклад, у зв'язку з соціальною бажаністю). Потребує додаткової перевірки на надійність отриманих результатів за допомогою інших методик. Застосування даного опитувальника в роботі з підлітками, учителями, батьками є достатньо діагностичним і конструктивним для наступної корекційної роботи.

Додаток В

Таблиця В.1

Дані за методикою ІТО

№ п/п	Екстраверсія	Спонтаність	Агресивність	Ригідність	Інтраверсія	Сензитивність	Тривожність	Лабільність	Лідерство	Некомформність	Конфліктність	Індивідуалізм	Залежність	Комформність	Компромісність	Комунікативність
1.	6	4	5	5	5	7	5	6	5	6	4	5	5	7	4	6
2.	6	4	3	5	5	7	6	4	5	5	4	5	5	8	3	5
3.	6	6	4	3	1	5	4	8	8	5	1	3	2	5	7	6
4.	6	7	6	5	3	5	6	5	7	6	4	5	4	6	5	6
5.	7	7	6	6	3	6	4	6	8	6	5	5	2	8	3	8
6.	4	8	8	5	5	7	7	4	7	9	6	5	4	9	4	4
7.	8	7	8	5	5	5	2	6	8	8	6	7	3	4	4	7
8.	4	8	5	3	3	2	4	6	8	6	4	3	2	3	4	5
9.	8	9	8	5	1	1	3	6	9	9	5	2	1	3	4	7
10.	6	0	4	7	5	5	9	4	1	4	6	5	5	8	4	7
11.	6	7	7	6	4	4	5	5	9	6	6	4	2	6	6	4
12.	5	5	6	7	3	6	4	6	6	5	6	5	2	7	3	7
13.	7	6	4	5	4	3	5	5	7	4	4	6	4	4	4	7
14.	7	3	3	7	5	3	5	6	5	4	5	6	3	5	4	7
15.	4	3	4	4	8	6	5	4	3	7	2	8	7	5	4	3
16.	5	6	7	6	8	4	6	5	6	6	6	7	6	4	5	5

Таблиця В.2

Дані за методикою ІТО

№ п/п	Екстраверсія	Спонтанність	Агресивність	Ригідність	Інтраверсія	Сензитивність	Тривожність	Лабільність	Лідерство	Некомформність	Конфліктність	Індивідуалізм	Залежність	Комформність	Компромісність	Комунікативність
17.	7	4	5	5	5	4	8	4	4	6	4	6	3	7	6	5
18.	7	6	8	6	5	4	6	5	8	8	6	6	4	5	4	6
19.	5	6	4	6	7	5	3	6	6	5	5	7	5	5	4	5
20.	5	4	3	6	6	3	3	5	3	3	5	7	4	3	4	7
21.	8	6	5	5	4	5	4	7	6	5	6	4	4	6	3	8
22.	5	7	8	5	5	3	5	6	6	8	6	5	4	6	4	7
23.	5	3	3	7	6	3	6	4	4	3	6	8	3	6	2	5
24.	5	3	3	6	6	4	4	4	2	5	6	7	2	5	3	5
25.	5	4	2	4	9	8	7	4	4	4	2	8	8	10	4	4
26.	5	5	2	4	9	9	8	3	5	4	2	8	8	11	3	4
27.	8	2	5	5	5	6	6	6	4	4	5	6	3	9	4	9
28.	8	5	6	5	3	5	6	7	7	5	6	4	2	8	4	9
29.	7	6	8	6	5	4	6	5	8	6	6	6	4	5	4	6
30.	7	3	3	7	5	3	5	6	5	4	5	6	3	5	4	7

Додаток Г
Таблиця Г.1

Дані за опитувальником Баса-Дарки

№ п/п	Фізична агресія	Непряма агресія	Роздратування	Негативізм	Образа	Підозрілість	Вербальна агресія	Аутоагресія	Індекс агресивності	Індекс ворожості
1.	55	80	52	100	72	66	78	99	62,3	72
2.	66	72	65	100	63	77	91	99	67,7	84
3.	77	48	39	60	54	77	26	33	54,7	51,5
4.	44	48	26	60	45	66	39	88	39,3	52,5
5.	66	32	26	40	18	33	65	77	41,3	49
6.	99	88	91	100	81	99	65	44	92,7	82
7.	66	88	104	60	63	88	91	66	88	89,5
8.	77	48	39	20	36	44	78	33	54,7	61
9.	66	72	65	40	54	55	91	66	67,7	73
10.	44	72	52	40	54	44	91	99	54,7	67,5
11.	88	56	78	100	72	88	91	88	74	89,5
12.	22	48	26	60	27	55	52	88	32	53,5
13.	66	64	91	40	45	77	39	55	73,7	58
14.	77	32	78	60	18	77	65	88	62,3	71
15.	77	64	65	40	63	77	52	66	68,7	64,5
16.	66	56	65	100	63	55	65	55	62,3	60
17.	44	24	39	20	45	44	13	55	35,7	28,5
18.	55	48	52	20	18	44	26	55	51,7	35
19.	88	48	52	40	81	66	65	88	62,7	65,5
20.	44	96	78	60	63	44	65	88	72,7	54,5
21.	66	72	78	80	54	77	52	77	72	64,5
22.	77	72	65	80	63	99	52	99	71,3	75,5
23.	44	56	65	100	63	44	78	88	55	61
24.	22	48	52	60	27	44	39	77	40,7	41,5
25.	66	80	91	80	54	110	52	88	79	81
26.	66	64	78	100	54	77	65	77	69,3	71
27.	77	72	78	80	63	55	65	99	75,7	60
28.	77	72	78	20	81	99	91	99	75,5	95
29.	44	96	78	60	63	44	65	88	72,7	54,5
30.	77	32	78	60	18	77	65	88	62,3	71

Додаток Д
Таблиця Д.1

Розрахунок коефіцієнта кореляції впливу екстраверсії на фізичну агресію

№ п/п	Показники екстраверсії	Показники фізичної агресії	Ранг Х	РангУ	Різниця d	d ²
1.	6	77	3	2,5	-0,5	0,25
2.	4	77	1	2,5	1,5	2,25
3.	5	55	2	1	-1	1
4.	7	88	4	4	0	0

2,5

P= 0,75

Таблиця Д.2

Розрахунок коефіцієнта кореляції впливу інтроверсії на фізичну агресію

№ п/п	Показники інтроверсії	Показники фізичної агресії	Ранг Х	РангУ	Різниця d	d ²
1.	4	77	1	2,5	1,5	2,25
2.	8	77	4	2,5	-1,5	2,25
3.	6	55	3	1	-2	4
4.	5	88	2	4	2	4

12,5

P= -0,25

Таблиця Д.3

Розрахунок коефіцієнта кореляції впливу тривожності на фізичну агресію

№ п/п	Показники тривожності	Показники фізичної агресії	Ранг Х	Ранг У	Різниця d	d ²
1.	4	77	2	2,5	0,5	0,25
2.	5	77	3	2,5	-0,5	0,25
3.	3	55	1	1	0	0
4.	8	88	4	4	0	0

0,5

P= 0,95

Таблиця Д.4

Розрахунок коефіцієнта кореляції впливу лабільності на фізичну агресію

№ п/п	Показники тривожності	Показники фізичної агресії	Ранг Х	Ранг У	Різниця d	d ²
1.	4	77	2	2,5	0,5	0,25
2.	5	77	3	2,5	-0,5	0,25
3.	3	55	1	1	0	0
4.	8	88	4	4	0	0

13,5

Tx=6,75

Ty=6.75

P= -0,58

Таблиця Д.5

Розрахунок коефіцієнта кореляції впливу лідерства на фізичну агресію

№ п/п	Показники тривожності	Показники фізичної агресії	Ранг Х	РангУ	Різниця d	d ²
1.	4	77	2	2,5	0,5	0,25
2.	5	77	3	2,5	-0,5	0,25
3.	3	55	1	1	0	0
4.	8	88	4	4	0	0

3,5

$$T_x = 1,75$$

$$T_y = 1,75$$

$$P = 0,59$$

Таблиця Д.6

Розрахунок коефіцієнта кореляції впливу індивідуалізму на фізичну агресію

№ п/п	Показники тривожності	Показники фізичної агресії	Ранг Х	РангУ	Різниця d	d ²
1.	4	77	2	2,5	0,5	0,25
2.	5	77	3	2,5	-0,5	0,25
3.	3	55	1	1	0	0
4.	8	88	4	4	0	0

12,5

$$P = -0,25$$

Таблиця Д.7

Розрахунок коефіцієнта кореляції впливу залежності на фізичну агресію

№ п/п	Показники тривожності	Показники фізичної агресії	Ранг Х	Ранг У	Різниця d	d ²
1.	4	77	2	2,5	0,5	0,25
2.	5	77	3	2,5	-0,5	0,25
3.	3	55	1	1	0	0
4.	8	88	4	4	0	0

16,5

P= -0,65

Таблиця Д.8

Розрахунок коефіцієнта кореляції впливу комформності на фізичну агресію

№ п/п	Показники тривожності	Показники фізичної агресії	Ранг Х	Ранг У	Різниця d	d ²
1.	4	77	2	2,5	0,5	0,25
2.	5	77	3	2,5	-0,5	0,25
3.	3	55	1	1	0	0
4.	8	88	4	4	0	0

6,5

Tx=6,5

Ty=3,25

P= 0,19

**Розрахунок коефіцієнта кореляції впливу комунікативності на
фізичну агресію**

№ п/п	Показники тривожності	Показники фізичної агресії	Ранг X	РангУ	Різниця d	d²
1.	4	77	2	2,5	0,5	0,25
2.	5	77	3	2,5	-0,5	0,25
3.	3	55	1	1	0	0
4.	8	88	4	4	0	0

15,5

P= -0,55

Додаток Ж

Таблиця Ж.1

Розрахунок коефіцієнта кореляції впливу екстраверсії на непряму агресію

№ п/п	Показники екстраверсії	Показники непрямої агресії	Ранг Х	Ранг У	Різниця d	d ²
1.	7	96	1,5	1,5	0	0
2.	7	96	1,5	1,5	0	0

0

$$T_x=0$$

$$T_y=0$$

$$P=1$$

Таблиця Ж.2

Розрахунок коефіцієнта кореляції впливу агресивності на непряму агресію

№ п/п	Показники агресивності	Показники непрямої агресії	Ранг Х	Ранг У	Різниця d	d ²
1.	8	96	1,5	1,5	0	0
2.	8	96	1,5	1,5	0	0

0

$$T_x=0$$

$$T_y=0$$

$$P=1$$

**Розрахунок коефіцієнта кореляції впливу лідерства на непряму
агресію**

№ п/п	Показники агресивності	Показники непрямої агресії	Ранг X	РангУ	Різниця d	d²
1.	7	96	1,5	1,5	0	0
2.	7	96	1,5	1,5	0	0

0

T_x=0T_y=0

P=1

**Розрахунок коефіцієнта кореляції впливу екстраверсії на
роздратування**

№ п/п	Показники екстраверсії	Показники роздратування	Ранг X	РангУ	Різниця d	d2
1.	8	104	2	2	0	0
2.	7	91	1	1	0	0

0

P=1

Таблиця К.2

**Розрахунок коефіцієнта кореляції впливу лідерства на
роздратування**

№ п/п	Показники екстраверсії	Показники роздратування	Ранг X	РангУ	Різниця d	d2
1.	8	104	2	2	0	0
2.	7	91	1	1	0	0

0

P=1

**Розрахунок коефіцієнта кореляції впливу комунікативності на
роздратування**

№ п/п	Показники екстраверсії	Показники роздратування	Ранг X	РангУ	Різниця d	d²
1.	8	104	2	2	0	0
2.	7	91	1	1	0	0

0,5

$R = 0,5$

Додаток Л
Таблиця Л.1

Розрахунок коефіцієнта кореляції впливу екстраверсії на негативізм

№ п/п	Показники екстраверсії	Показники негативізму	Ранг Х	РангУ	Різниця d	d ²
1.	6	100	6	6	0	0
2.	6	100	6	6	0	0
3.	4	100	1	6	5	25
4.	6	100	6	6	0	0
5.	5	60	3	1	-2	4
6.	5	100	3	6	3	9
7.	8	80	8,5	2	-6,5	42,25
8.	5	100	3	6	-3	9
9.	8	100	8,5	6	-2,5	6,25

95.5

$$T_x=429,75$$

$$T_y=2674$$

$$P=-4,12$$

Таблиця Л.2

**Розрахунок коефіцієнта кореляції впливу спонтанності на
негативізм**

№ п/п	Показники спонтанності	Показники негативізму	Ранг X	РангУ	Різниця d	d²
1.	4	100	2,5	6	3,5	12,25
2.	4	100	2,5	6	3,5	12,25
3.	8	100	8	6	-2	4
4.	7	100	7	6	-1	1
5.	5	60	4,5	1	-3,5	12,25
6.	6	100	6,5	6	-0,5	0,25
7.	6	80	6,5	2	-4,5	20,25
8.	3	100	1	6	5	25
9.	5	100	4,5	6	1,5	2,25

89,5

$$T_x=537$$

$$T_y=2506$$

$$P=-3,97$$

Таблиця Л.3

Розрахунок коефіцієнта кореляції впливу агресивності на негативізм

№ п/п	Показники агресивності	Показники негативізму	Ранг Х	Ранг У	Різниця d	d ²
1.	5	100	3,5	6	2,5	6,25
2.	3	100	1,5	6	4,5	20,25
3.	8	100	9	6	-3	9
4.	7	100	7,5	6	-1,5	2,25
5.	6	60	5,5	1	-4,5	20,25
6.	7	100	7,5	6	-1,5	2,25
7.	5	80	3,5	2	-1,5	2,25
8.	3	100	1,5	6	4,5	20,25
9.	6	100	5,5	6	0,5	0,25

83

$$T_x=124,5$$

$$T_y=2324$$

$$P=-3,09$$

Таблиця Л.4

Розрахунок коефіцієнта кореляції впливу ригідності на негативізм

№ п/п	Показники ригідності	Показники негативізму	Ранг X	РангУ	Різниця d	d ²
1.	5	100	3,5	6	2,5	6,25
2.	5	100	3,5	6	2,5	6,25
3.	5	100	3,5	6	2,5	6,25
4.	6	100	7	6	-1	1
5.	7	60	8,5	1	-6,5	42,25
6.	5	100	3,5	6	2,5	6,25
7.	5	80	3,5	2	-1,5	2,25
8.	7	100	8,5	6	-2,5	6,25
9.	5	100	3,5	6	2,5	6,25

83

Tx=1494

Ty=2324

P=-4,99

Таблиця Л.5

Розрахунок коефіцієнта кореляції впливу інтраверсії на негативізм

№ п/п	Показники інтраверсії	Показники негативізму	Ранг X	РангУ	Різниця d	d ²
1.	5	100	6	6	0	0
2.	5	100	6	6	0	0
3.	5	100	6	6	0	0
4.	4	100	3,5	6	2,5	6,25
5.	3	60	1,5	1	-0,5	0,25
6.	8	100	9	6	-3	9
7.	4	80	3,5	2	-1,5	2,25
8.	6	100	8	6	-2	4
9.	3	100	1,5	6	4,5	20,25

42

$$T_x=126$$

$$T_y=1176$$

$$P=-1,16$$

Таблиця Л.6

**Розрахунок коефіцієнта кореляції впливу сензетивності на
негативізм**

№ п/п	Показники сензетивності	Показники негативізму	Ранг X	РангУ	Різниця d	d ²
1.	7	100	8,5	6	-2,5	6,25
2.	7	100	8,5	6	-2,5	6,25
3.	4	100	2,5	6	3,5	12,25
4.	6	100	6,5	6	-0,5	0,25
5.	6	60	6,5	1	-4,5	20,25
6.	4	100	2,5	6	3,5	12,25
7.	5	80	4,5	2	-2,5	6,25
8.	3	100	1	6	5	25
9.	5	100	4,5	6	2,5	6,25

95

Tx=190

Ty=2660

P=-3,75

Таблиця Л.7

Розрахунок коефіцієнта кореляції впливу тривожності на негативізм

№ п/п	Показники тривожності	Показники негативізму	Ранг X	Ранг Y	Різниця d	d ²
1.	5	100	3,5	6	2,5	6,25
2.	6	100	6,5	6	-0,5	0,25
3.	7	100	9	6	-3	9
4.	5	100	3,5	6	2,5	6,25
5.	4	60	1,5	1	-0,5	0,25
6.	6	100	6,5	6	-0,5	0,25
7.	4	80	1,5	2	0,5	0,25
8.	6	100	6,5	6	-0,5	0,25
9.	6	100	6,5	6	-0,5	0,25

23

T_x=23T_y=644

P=-0,12

Таблиця Л.8

Розрахунок коефіцієнта кореляції впливу лабільності на негативізм

№ п/п	Показники лабільності	Показники негативізму	Ранг X	Ранг У	Різниця d	d ²
1.	6	100	6,5	6	-0,5	0,25
2.	4	100	2	6	4	16
3.	4	100	2	6	4	16
4.	5	100	4,5	6	1,5	2,25
5.	6	60	6,5	1	-5,5	30,25
6.	5	100	4,5	6	1,5	2,25
7.	7	80	8,5	2	-6,5	42,25
8.	4	100	2	6	4	16
9.	7	100	8,5	6	-2,5	6,25

121,5

$$T_x = 425,25$$

$$T_y = 3402$$

$$P = -5,33$$

Таблиця Л.9

Розрахунок коефіцієнта кореляції впливу лідерства на негативізм

№ п/п	Показники лідерства	Показники негативізму	Ранг X	РангУ	Різниця d	d ²
1.	5	100	2,5	6	3,5	12,25
2.	5	100	2,5	6	3,5	12,25
3.	7	100	7,5	6	-1,5	2,25
4.	9	100	9	6	-3	9
5.	6	60	5	1	-4	16
6.	6	100	5	6	1	1
7.	6	80	5	2	-3	9
8.	4	100	1	6	5	25
9.	7	100	7,5	6	-1,5	2,25

89

$$T_x=222,5$$

$$T_y=2492$$

$$P=-3,51$$

Таблиця Л.10

**Розрахунок коефіцієнта кореляції впливу некомформності на
негативізм**

№ п/п	Показники некомформності	Показники негативізму	Ранг X	РангУ	Різниця d	d²
1.	6	100	7	6	-1	1
2.	5	100	3,5	6	2,5	6,25
3.	9	100	9	6	-3	9
4.	6	100	7	6	-1	1
5.	5	60	3,5	1	-2,5	6,25
6.	6	100	7	6	-1	1
7.	5	80	3,5	2	-1,5	2,25
8.	3	100	1	6	5	25
9.	5	100	3,5	6	2,5	6,25

49

T_x=343T_y=1372

P=-1,79

Таблиця Л.11

**Розрахунок коефіцієнта кореляції впливу індивідуалізму на
негативізм**

№ п/п	Показники індивідуалізму	Показники негативізму	Ранг X	РангУ	Різниця d	d ²
1.	5	100	5,5	6	0,5	0,25
2.	5	100	5,5	6	0,5	0,25
3.	5	100	5,5	6	0,5	0,25
4.	4	100	2	6	4	16
5.	5	60	5,5	1	-4,5	20,25
6.	7	100	8	6	-2	4
7.	4	80	2	2	0	0
8.	8	100	9	6	-3	9
9.	4	100	2	6	4	16

66

$$T_x=462$$

$$T_y=1848$$

$$P=-2,76$$

Таблиця Л.12

**Розрахунок коефіцієнта кореляції впливу конформності на
негативізм**

№ п/п	Показники конформності	Показники негативізму	Ранг X	РангУ	Різниця d	d ²
1.	7	100	5,5	6	0,5	0,25
2.	8	100	7,5	6	-1,5	2,25
3.	9	100	9	6	-3	9
4.	6	100	3	6	3	9
5.	7	60	5,5	1	-4,5	20,25
6.	4	100	1	6	5	25
7.	6	80	3	2	-1	1
8.	6	100	3	6	3	9
9.	8	100	7,5	6	-0,5	0,25

76

T_x=228T_y=2128

P=-2,91

Таблиця Л.13

**Розрахунок коефіцієнта кореляції впливу комунікативності на
негативізм**

№ п/п	Показники комунікативності	Показники негативізму	Ранг X	РангУ	Різниця d	d²
1.	6	100	6	6	0	0
2.	5	100	4	6	2	4
3.	4	100	1,5	6	4,5	20,25
4.	4	100	1,5	6	4,5	20,25
5.	7	60	7	1	-6	36
6.	5	100	4	6	2	4
7.	8	80	8	2	-6	36
8.	5	100	4	6	2	4
9.	9	100	9	6	-3	9

133,5

$$T_x=333,75$$

$$T_y=3738$$

$$P=-5,77$$

Додаток М
Таблиця М.1

Розрахунок коефіцієнта кореляції впливу індивідуалізму на підозрілість

№ п/п	Показники індивідуалізму	Показники підозрілість	Ранг Х	Ранг У	Різниця d	d ²
1.	3	77	1	1,5	0,5	0,25
2.	8	77	4,5	1,5	-3	9
3.	5	99	2	3,5	1,5	2,25
4.	6	110	3	5	2	4
5.	8	99	4,5	3,5	-1	1

15,5

$$T_x = 7,75$$

$$T_y = 15,5$$

$$P = 0,03$$

Таблиця М.2

Розрахунок коефіцієнта кореляції впливу залежності на підозрілість

№ п/п	Показники залежності	Показники підозрілість	Ранг Х	Ранг У	Різниця d	d ²
1.	2	77	1	1,5	0,5	0,25
2.	7	77	4	1,5	-2,5	6,25
3.	4	99	3	3,5	0,5	0,25
4.	3	110	2	5	3	9
5.	8	99	5	3,5	-1,5	2,25

18

$$P = 0,1$$

Таблиця М.3

Розрахунок коефіцієнта кореляції впливу конформності на підозрілість

№ п/п	Показники конформності	Показники підозрілість	Ранг X	РангУ	Різниця d	d ²
1.	5	77	1,5	1,5	0	0
2.	5	77	1,5	1,5	0	0
3.	6	99	3	3,5	0,5	0,25
4.	9	110	4	5	1	1
5.	11	99	5	3,5	-1,5	2,25

2,5

$$T_x=1,25$$

$$T_y=2,5$$

$$R=0,84$$

Таблиця М.4

Розрахунок коефіцієнта кореляції впливу комунікативності на підозрілість

№ п/п	Показники комунікативності	Показники підозрілість	Ранг X	РангУ	Різниця d	d ²
1.	6	77	3	1,5	-1,5	2,25
2.	3	77	1	1,5	0,5	0,25
3.	7	99	4	3,5	-0,5	0,25
4.	9	110	5	5	0	0
5.	4	99	2	3,5	1,5	2,25

5

$$R=0,75$$

Додаток Н
Таблиця Н.1

Розрахунок коефіцієнта кореляції впливу спонтанності на вербальну агресію

№ п/п	Показники спонтанності	Показники вербальної агресії	Ранг Х	Ранг У	Різниця d	d ²
1.	8	77	1	1	0	0
2.	9	91	2	2	0	0

0

P=1

Таблиця Н.2

Розрахунок коефіцієнта кореляції впливу лідерства на вербальну агресію

№ п/п	Показники лідерства	Показники вербальної агресії	Ранг Х	Ранг У	Різниця d	d ²
1.	8	77	1	1	0	0
2.	9	91	2	2	0	0

0

P=1

Додаток П
Таблиця П.1

Розрахунок коефіцієнта кореляції впливу спонтанності на аутоагресію(почуття провини)

Розрахунок коефіцієнта кореляції впливу спонтанності на аутоагресію(почуття провини)

№ п/п	Показники спонтанності	Показники аутоагресії	Ранг X	РангУ	Різниця d	d ²
1.	7	88	11	6,5	-4,5	20,25
2.	7	77	11	3,5	-7,5	56,25
3.	0	99	1	10,5	9,5	90,25
4.	3	88	3	6,5	3,5	12,25
5.	6	55	9	1,5	-7,5	56,25
6.	4	55	6	1,5	-4,5	20,25
7.	4	88	6	6,5	0,5	0,25
8.	7	99	11	10,5	-0,5	0,25
9.	3	77	3	3,5	0,5	0,25
10.	4	99	6	10,5	4,5	20,25
11.	5	99	8	10,5	2,5	6,25
12.	3	88	3	6,5	3,5	12,25

295

T_x=1770T_y=2360

P=-2,44

Таблиця П.2

Розрахунок коефіцієнта кореляції впливу ригідності на аутоагресію(почуття провини)

№ п/п	Показники ригідності	Показники аутоагресії	Ранг X	РангУ	Різниця d	d ²
1.	5	88	3	6,5	3,5	12,25
2.	6	77	7	3,5	-4,5	20,25
3.	7	99	11	10,5	-0,5	0,25
4.	7	88	11	6,5	-4,5	0,25
5.	6	55	7	1,5	-5,5	30,25
6.	6	55	7	1,5	-5,5	30,25
7.	5	88	3	6,5	3,5	12,25
8.	5	99	3	10,5	7,5	56,25
9.	6	77	7	3,5	-3,5	12,25
10.	6	99	7	10,5	3,5	12,25
11.	4	99	1	10,5	9,5	90,25
12.	7	88	11	6,5	4,5	20,25

296,5

Tx=4151

Ty=2372

P=-3,84

Таблиця П.3

Розрахунок коефіцієнта кореляції впливу інтраверсії на аутоагресію(почуття провини)

№ п/п	Показники інтраверсії	Показники аутоагресії	Ранг Х	РангУ	Різниця d	d ²
1.	3	88	1,5	6,5	5	25
2.	3	77	1,5	3,5	2	4
3.	5	99	5	10,5	5,5	30,25
4.	5	88	5	6,5	1,5	2,25
5.	7	55	10	1,5	-8,5	72,25
6.	6	55	8,5	1,5	-7	49
7.	5	88	5	6,5	1,5	2,25
8.	5	99	5	10,5	5,5	30,25
9.	6	77	8,5	3,5	-5	25
10.	8	99	11	10,5	-0,5	0,25
11.	9	99	12	10,5	-1,5	2,25
12.	5	88	5	6,5	1,5	2,25

245

Tx=2695

Ty=1960

P=-2,57

Таблиця П.4

**Розрахунок коефіцієнта кореляції впливу сензетивності на
аутоагресію (почуття провини)**

№ п/п	Показники сензетивності	Показники аутоагресії	Ранг X	РангУ	Різниця d	d ²
1.	5	88	8	6,5	-1,5	2,25
2.	6	77	10	3,5	-6,5	42,25
3.	5	99	8	10,5	2,5	6,25
4.	3	88	2,5	6,5	4	16
5.	5	55	8	1,5	-6,5	42,25
6.	3	55	2,5	1,5	-1	1
7.	4	88	5,5	6,5	1	1
8.	3	99	2,5	10,5	8	64
9.	4	77	5,5	3,5	-2	4
10.	8	99	11	10,5	-0,5	0,25
11.	9	99	12	10,5	-1,5	2,25
12.	3	88	2,5	6,5	4	16

197,5

Tx=888,75

Ty=1975

P=-1,36

Таблиця П.5

Розрахунок коефіцієнта кореляції впливу тривожності на аутоагресію(почуття провини)

№ п/п	Показники тривожності	Показники аутоагресії	Ранг X	РангУ	Різниця d	d ²
1.	6	88	8	6,5	-1,5	2,25
2.	4	77	3,5	3,5	0	0
3.	9	99	12	10,5	-1,5	2,25
4.	5	88	6	6,5	0,5	0,25
5.	3	55	1,5	1,5	0	0
6.	3	55	1,5	1,5	0	0
7.	8	88	10,5	6,5	-4	16
8.	5	99	6	10,5	4,5	20,25
9.	4	77	3,5	3,5	0	0
10.	7	99	9	10,5	1,5	2,25
11.	8	99	10,5	10,5	0	0
12.	5	88	6	6,5	0,5	0,25

43,5

Tx=152,25

Ty=348

P=0,57

Таблиця П.6

Розрахунок коефіцієнта кореляції впливу лідерства на аутоагресію(почуття провини)

№ п/п	Показники лідерства	Показники аутоагресії	Ранг Х	РангУ	Різниця d	d ²
1.	7	88	11	6,5	-4,5	20,25
2.	8	77	12	3,5	-7,5	56,25
3.	1	99	1	10,5	9,5	90,25
4.	6	88	9	6,5	-2,5	6,25
5.	6	55	9	1,5	-7,5	56,25
6.	3	55	3	1,5	-1,5	2,25
7.	4	88	4,5	6,5	2	4
8.	6	99	9	10,5	1,5	2,25
9.	2	77	2	3,5	1,5	2,25
10.	4	99	4,5	10,5	6	36
11.	5	99	6,5	10,5	4	16
12.	5	88	6,5	6,5	0	0

292

Tx=876

Ty=2336

P=-1,89

Таблиця П.7

Розрахунок коефіцієнта кореляції впливу індивідуалізму на аутоагресію (почуття провини)

№ п/п	Показники індивідуалізму	Показники аутоагресії	Ранг Х	Ранг У	Різниця d	d ²
1.	5	88	2	6,5	4,5	20,25
2.	5	77	2	3,5	1,5	2,25
3.	5	99	2	10,5	8,5	72,25
4.	6	88	5,5	6,5	1	1
5.	7	55	9	1,5	-7,5	56,25
6.	7	55	9	1,5	-7,5	56,25
7.	6	88	5,5	6,5	1	1
8.	6	99	5,5	10,5	5	25
9.	7	77	9	3,5	-5,5	30,25
10.	8	99	11,5	10,5	-1	1
11.	8	99	11,5	10,5	-1	1
12.	6	88	5,5	6,5	-1	1

267,5

T_x=2140T_y=2140

P=-2,43

Таблиця П.8

**Розрахунок коефіцієнта кореляції впливу залежності на
аутоагресію(почуття провини)**

№ п/п	Показники залежності	Показники аутоагресії	Ранг X	РангУ	Різниця d	d ²
1.	4	88	7	6,5	-0,5	0,25
2.	2	77	1,5	3,5	2	4
3.	4	99	7	10,5	3,5	12,25
4.	5	88	9,5	6,5	-3	9
5.	3	55	4	1,5	-2,5	6,25
6.	5	55	9,5	1,5	-8	64
7.	3	88	4	6,5	2,5	6,25
8.	4	99	7	10,5	3,5	12,25
9.	2	77	1,5	3,5	2	4
10.	8	99	11,5	10,5	-1	1
11.	8	99	11,5	10,5	-1	1
12.	3	88	4	6,5	2,5	6,25

126,5

Tx=442,75

Ty=1004

P=-0,29

Таблиця П.9

**Розрахунок коефіцієнта кореляції впливу конформності на
аутоагресію (почуття провини)**

№ п/п	Показники конформності	Показники аутоагресії	Ранг X	РангУ	Різниця d	d ²
1.	5	88	4,5	6,5	2	4
2.	8	77	9,5	3,5	-6	36
3.	8	99	9,5	10,5	1	1
4.	5	88	4,5	6,5	2	4
5.	5	55	4,5	1,5	-3	9
6.	3	55	1	1,5	0,5	0,25
7.	7	88	8	6,5	-1,5	2,25
8.	6	99	7	10,5	3,5	12,25
9.	5	77	4,5	3,5	-1	1
10.	10	99	11	10,5	-0,5	0,25
11.	11	99	12	10,5	-1,5	2,25
12.	4	88	2	6,5	4,5	20,25

92,5

Tx=508,75

Ty=740

P=-0,05

Таблиця П.10

Розрахунок коефіцієнта кореляції впливу комунікативності на аутоагресію (почуття провини)

№ п/п	Показники комунікативності	Показники аутоагресії	Ранг X	РангУ	Різниця d	d ²
1.	6	88	6	6,5	0,5	0,25
2.	8	77	12	3,5	8,5	72,25
3.	7	99	9	10,5	1,5	2,25
4.	7	88	9	6,5	-2,5	6,25
5.	5	55	4	1,5	-2,5	6,25
6.	7	55	9	1,5	-7,5	56,25
7.	5	88	4	6,5	2,5	6,25
8.	7	99	9	10,5	1,5	2,25
9.	5	77	4	3,5	-1,5	2,25
10.	4	99	1,5	10,5	8	64
11.	4	99	1,5	10,5	8	64
12.	7	88	9	6,5	-3,5	12,25
						294,5

$$T_x=2503,25$$

$$T_y=2356$$

$$P=-2,86$$

